

4. AZ URBANIZÁCIÓ MÉRFÖLDKÖVEI: SZOCIÁLPOLITIKA, KÖZMŰVESÍTÉS, VÁROSSZÉPÍTÉS

4.1. Egészségügy és szociális gondoskodás

A székelyföldi városokban hosszú időn keresztül az egészségügyi ellátás – a szász városokkal ellentétben – a hagyományos, középkori keretek között maradt. Közülük is csak a fejlettebb helységben találunk borbélyokat azaz felcsereket, akik középkori szokás szerint egyben sebészek is voltak, és ezek egyedül csak Marosvásárhelyen szervezkedtek céhbe. Máshol a gyógyítás teljesen a hagyományos, népi gyógymódok és gyógynövények alkalmazásából állott, és a helyi javasasszonyok hatáskörébe tartozott.

Orvosok legelőször Marosvásárhelyen, a legfejlettebb és legvárosiasabb helységben kezdtek működni. Közülük a leghíresebb Mátyus István volt, aki az utrechti, göttingeni, marburgi és bécsi egyetemeken végezte a tanulmányait, majd hazatérve, 1757-től kezdve négy évtizeden keresztül városi orvos és Marosszék főorvosa volt. Könyve, az *Ó és új diaetetica* (1787–1793), nagy népszerűségnek örvendett korában, és a kor színvonalán bőven tárgyalta többek között a különböző mesterségeknél előforduló szakmai ártalmakat, és – saját városa körülményeire is gondolva – javasolta a környezetszennyező műhelyeknek a város szélére, folyóvizek mellé való telepítését, illetve kiköltöztetését. Mátyus könyvében fontos helyet foglalnak el a közegészségügy és a városrendezés kérdései is. Keményen kritizálta az erdélyi viszonyokat, különös tekintettel Marosvásárhely helyzetére, ugyanakkor jó néhány javaslatot fogalmazott meg a szemét tárolására, a pöcegödrök ásására, az utcák kövezésére és tisztítására nézve is.¹

Mátyus esete nem volt elszigetelt jelenség; 1848 előtt is már több marosvásárhelyi fiatal választotta az orvosi hivatást, közülük

néhányan haza is tértek szülővárosukba, mint például Mátyus Máté, Csiki János, Antal László, akik közül az utolsó kettő a város főorvosai voltak 1844-től, illetve 1867-től, míg mások Erdély más helységeiben telepedtek le.² Bár ez előtt is működtek orvosok a városban, de a városi orvosi hivatalt csak 1806-ban hozták létre évi 250 Ft fizetéssel, azzal az indokkal, hogy a városnak van ugyan sebésze, de a „belső bajokhoz” egy „physicus” jobban ért.³ A marosvásárhelyi orvosok közül meg kell említenünk Gecse Dániel nevét is, aki 1815–1824 között volt a város orvosa. Bár nagy szerepe volt a himlő elleni oltás bevezetésében, valamint bábaképző-tanfolyamok szervezésében, nevét mégis elsősorban jótékony célú alapítványával, az *Institutum Philantropicum*mal írta be a város történetébe. Teljes vagyónát az alapítványra hagyta, amely – amikor a tőke elérte volna az 1.000.000 forintot – ezt az összeget különböző egyházi, oktatási, kulturális és jótékonyági intézmény között osztotta volna szét az alapító végrendelete szerint.⁴

A többi város esetében a központi hatóság volt az egészségügyi rendszer fejlesztésének fő előmozdítója. Ugyanis központi utasításra minden vármegye és szék köteles volt orvosi hivatalt felállítani az említett közigazgatási egységek székhelyein. Szintén a központi hatóság gondoskodott egyes betegségmegelőző intézkedések bevezetéséről, így a 19. század elején fokozott figyelmet fordítottak a himlő elleni oltás minél szélesebb körben való alkalmazására. A határórság létének ebből a szempontból szintén pozitív kihatása volt. Minden ezred saját orvost és sebészt alkalmazott, amelyek gondoskodtak a határőr lakosság egészségügyi ellátásáról. A kisebb mezővárosok még így is nélkülöztek minden ehhez hasonló szolgáltatást, akárcsak a képzett egészségügyi szakembereket. Ebből a szempontból is jelentős lemaradás mutatkozik tehát a nyugat-európai, sőt a közép-európai városokhoz képest. A Habsburg-birodalom nyugati felén, az osztrák városokban már a 17. század második felétől egyre általánosabbá vált az orvosok alkalmazása és gyógyszertárak nyitása.⁵ Az erdélyi szász városok is sokkal előrébb jártak ezen a téren: Nagyszebenben a

15. század végétől, Brassóban a 16. század elejétől tudunk orvosokról. A fejedelemség korában itt már rendszeressé vált a városi orvosi hivatal, bár betöltői gyakran jöttek idegenből.⁶

Az *egészségügyi ellátás* e városok központi szerepkörének egyik megnyilvánulását is jelentette. Így 1820-ban a Cziráky-féle összeírás során a parasztok Sepsiszentgyörgy egyéb „beneficiumai” közül nem felejtették ki a vásár és boltok után a gyógyszertár, az orvosok és sebészek felsorolását sem.⁷ Kézdivásárhelyen és Székelyudvarhelyen is megemlézték ekkor a gyógyszertárak létét, az utóbbi helyen két felcserműhelyt is. Egy másik összeírás során, 1836-ban, Székelyudvarhelyen már 1 gyógyszerészt és 3 sebészt, Kézdivásárhelyen, Sepsiszentgyörgyön 1 gyógyszerészt és 2 sebészt és Csíkszeredában 1-1 gyógyszerészt és 2-2 sebészt írtak össze, míg a többi városi jogú településen – Marosvásárhely kivételével – nem volt sem gyógyszertár, sem sebész.⁸ Orvosok tekintetében még rosszabbul állt a helyzet, 1830-ban az egész Háromszéken csak egyetlen orvos működött.⁹ Ugyanakkor Bereckben nem volt egy gyógyszertár vagy felcser sem, a beteget a II. székely gyalogezred Kézdivásárhelyen székelő orvosa kezelte.¹⁰ A helységben az egyetlen képzett egészségügyi szakember egy bábaasszony volt, akít a város éppen akkor akart hivatalosan is alkalmazni, és kérelmezte a fizetési listára való felvételét.¹¹ Természetesen e tekintetben is Marosvásárhelyen volt a legjobb a helyzet. 1836-ban itt 3 gyógyszerész, 4 orvos, 8 sebész és 14 bábaasszony működött; e magánpraxist folytató személyzet mellett volt még 1-1 hatóságilag alkalmazott orvos, sebész és bábaasszony is. A városban két kórház is működött: egy katonai és egy civil 16 ágygal.¹² A sebészek, akik egyszemélyben borbélyok is voltak, itt már a fejedelemség korától céhbe tömörültek.¹³ 1830-ban a marosvásárhelyi borbély céh felmentést kért a közterhek viselése – így az utak javítása – alól, arra hivatkozva, hogy „nemesebb és tudományosabb” mesterséget gyakorolnak, mint a többi céh.¹⁴

Amint fentebb már említettem, a székely határórság területén a katonai hatóságok gondoskodtak az egészségügyi ellátás meg-

szervezéséről. A kézdivásárhelyi tanács jelentése szerint 1805-ben a helyi bábák a határőrezred orvosának felügyelete alatt álltak.¹⁵ 1825-ben a Gubernium minden törvényhatóságban elrendelte a kórházak felállítását a „bujakórosok” számára. Az illyefalvi tanács arra hivatkozva bújta ki a rendelet teljesítése alól, hogy minden ezrednek és századnak megvannak a maga orvosai, akik mindenkit „kúrálják”.¹⁶ A csíkszeredai tanács is hangsúlyozta a kórház szükségletességét, kifejtve, hogy a város „katonai jurisdikció alatt” van és tizedekre van felosztva. A tizedek bírái minden nyolcadik nap kötelesek voltak minden betegséget jelenteni, a betegeket pedig a határőrezred orvosa az erre a célra berendezett helyen gondozta.¹⁷

Az egészségügyi ellátás színvonalára azonban nem vet túlságosan kedvező fényt egy 1847 nyarán történt kézdivásárhelyi eset. A helyi tanács augusztusban jelentette a háromszéki királybíróknak, hogy a gyermekek között járványos betegség pusztít, és kérte, hogy küldje ki a szék főorvosát. Az orvos azonban csak szeptember 19-én érkezett meg, pedig közben a tanács jelentette a járvány megszűnését. Augusztus folyamán 19, 1-7 év közötti gyermek halt meg, de ez a főorvos véleménye szerint a város mintegy 5.000 lakosához képest nem sok, figyelembe véve, hogy a „kézdivásárhelyi közönség még a művelődés azon fokán nincsen, miben minden beteggel maga idejében az orvoshoz folyamodni szükségesnek látná”.¹⁸ Szeptemberben már csak 8 beteget talált, de semmi jel nem utalt – a szék főorvosának véleménye szerint – járvány léteire, a haláleseteket a véletlen, a tudatlanság és a hanyagság számlájára írta. Nem volt azonban ennyire engedékeny a saját kényelmét illető kérdésekben: visszatérve Sepsiszentgyörgyre felháborodottan vádolta be a kézdivásárhelyi tanácsot az általuk biztosított fuvar gyenge minősége miatt. A jegyzőkönyvhöz csatolták az ezred orvosának jelentését is. Ő is azon a véleményen volt, hogy nincs semmi rendkívüli az esetben; a gyermekek halálának okaként különböző betegségeket jelölt meg, úgy mint tüdőgyulladás, vörheny, diftéria, himlő, agyhártyagyulladás stb.¹⁹

A már említett oláhfalusi családrekonstrukciós vizsgálat rámutatott a nagyméretű csecsemő- és gyermekhalandóságra, amelyik egészen a 19. század végéig nem mutatott csökkenő

tendenciát, sőt Oláhfaluban éppen a 19. század kilencedik évtizedében tetőzött (ekkor 1.000 elveszülésre 687, 10 éven alóli halálozás esett, az átlag amúgy 400 körül mozgott).²⁰ A járványos betegségek közül különösen a himlő pusztított, főként a gyermekek körében, ennek ellenére a hatóságok többrendbeli felszólítása ellenére a himlőoltást elhanyagolták. Állandóan sok áldozatot követelt a „toroklob”, a kanyaró és vérhas, míg a felnőttek körében a kolera.²¹ Ha ezt összehasonlítjuk egy dunántúli kisváros, Keszthely adataival, akkor néhány különbség tűnik szembe: ott ugyanis az 1830-as évektől kimutatható a kisgyermekkorúak halandóságának javulása, és ez főképp a halandósági válságot hozó évek elmaradásával magyarázható, bár ez még ott sem volt visszafordíthatatlan jelenség.²²

Nem csoda, ha ilyen körülmények között, tág tér maradt a kuruzslók és javasasszonyok tevékenysége számára. 1830-ban Sepsiszentgyörgyön vizsgálat indult egy 75 éves öregasszony és egy nemesi rendű férfi ellen, akik több személyt kezeltek szifilisz ellen gyógyfüvekkel és más szerekkel. Mivel azonban higanyt is használtak, a mérgezések miatt kitört a botrány. A higany kiadása miatt a gyógyszerészt felelősségre vonták és a higannyal való gyógyítást betiltották. A gyógyfüveket részben megsemmisítették, részben pedig elkobozták a rabok számára.²³ A későbbiekben a hatósági közbelépés egyre szigorodott. 1861-ben Marosvásárhelyen egy obsitos katonát két hónapi börtönbüntetésre ítélték „kuruzslás” miatt.²⁴

Erdélyben az első *gyógyszertár*ról fennmaradt adat Nagyszebenből származik 1494-ből, de a 16. század elején már volt Besztercén és Brassóban, a század utolsó harmadában pedig Kolozsváron is.²⁵ A Székelyföldön az első gyógyszertárat 1736-ban nyitotta meg Marosvásárhelyen Martin Schwarz gyógyszerész.²⁶ Székelyudvarhelyen már a 18. század végén működött patika, ugyanis 1805-ben a gyógyszerész az adója csökkentését kérte; kérését azzal támasztva alá, hogy elődje – aki azonban nemes volt – sem fizetett adót.²⁷

A többi városban csak a 19. század első felében – vagy még később – jelentek meg az első gyógyszertárak. 1830-ban Csíkszék tisztviselői

ellenőrizték a csíkszeredai újonnan alapított patikát. A gyógyszerész Pesten tanult és ott szerzett diplomát, a laboratórium azonban még nem volt felszerelve, a gyógyszerek túlnyomó többségét ezért máshonnan hozatta, akkor éppen Nagyszebenből rendelt 1.000 Ft-ra orvosságot, bár a bevétel egyelőre csekély maradt.²⁸ Gyergyószentmiklóson az ellenőrzés során megállapították, hogy a gyógyszerész szintén Pesten tanult, de az alacsony jövedelem miatt kénytelen volt egyedül – segítők nélkül – dolgozni. Az árut ő is ugyanattól a nagyszebeni cégtől rendelte.²⁹ Ugyanakkor Marosvásárhelyen három jól felszerelt, a higiéniai előírásoknak megfelelő és elég nagyszabású gyógyszertár működött. Brandeker Simon patikájában mindhárom gyógyszerész Pesten szerezte a diplomáját, ezen kívül még egy segéd és egy laboráns dolgozott ott. Kováts János két segéddel, egy gyakornokkal és egy laboránssal, míg Benkő János egy gyakornokkal és egy laboránssal dolgozott.³⁰ 1847-ben Kézdivásárhelyen nézeteltérés keletkezett a város és a szék között a gyógyszertár fölötti felügyelet kérdésében. A városi tanács szerint ez az autonómia jogán őket illette volna meg, míg a szék ellene volt, azt állítván, hogy Kézdivásárhely „nem szabad királyi város, lakosai székely katonák, kik számára vagyon katonai gyógyszertár, határa pedig s kerülete Torjához s körüllevő falvakhoz tartozik”,³¹ ráadásul a városban nincs egyetlen orvos sem, aki felügyelhetné a patikát.³²

A 19. század második felében aztán az egészségügyi ellátás gyors fejlődésnek indult. A gyógyszertárak most már egyetlen jelentősebb városból sem hiányozhattak, és számukkal arányosan a jövedelmük is gyarapodott. 1861-ben ezekben a városokban – Marosvásárhely és Kézdivásárhely kivételével – még csak egyetlen gyógyszertár működött, de Sepsiszentgyörgyön és Székelyudvarhelyen már valóságos kampányt folytattak egy második patika megnyitásának engedélyeztetése érdekében. Sepsiszentgyörgyön a szék orvosa azzal érvelt az engedélyezés mellett, hogy a gyógyszertár Sepsi, Orbai és Miklósvár székeket, valamint néhány Felső-Fehér vármegyei falut, azaz egy körülbelül 60.000 lakosú körzetet lát el. A városban működik egy kórház, egy kollégium, hetivásárt és négy országos vásárt tartanak, tehát nagy tömeg gyűl össze, amelyet már nem képes a meglévő gyógyszertár –

amely egy gyógyszerésszel, egy segéddel és egy laboránssal dolgozik – kiszolgálni.³³ Székelyudvarhelyen a második gyógyszertár megnyitása már azelőtt is többször napirendre került: először 1836-ban, amikor a kérvényező, Binder patikus, végül Székelykeresztúron telepedett le; majd az abszolutizmus idején, de akkor sem sikerült engedélyt szereznie. 1861-ben újraindult a mozgalom, és az érvek között itt is felsorolták, hogy a székben mindössze két gyógyszertár működik – egy Székelyudvarhelyen és egy Székelykeresztúron –, de a szék lakosságának mintegy kétharmada az előbbit látogatja. A városban ezenkívül működött egy kórház és négy orvos – a katonarost is beleértve –, tehát a betegek is idejárnak, ráadásul az állatoknak is itt vásárolják a gyógyszereket.³⁴ Egy másik kérvényben azt is hozzátették, hogy a város lakosai nagyrészt művelt, intelligens emberek: a katolikus gimnázium és a református kollégium tanári kara és diáksága, hivatalnokok, kereskedők, az egyre műveltebb polgárság, valamint a katonaság, és ezeknek mind szükségük van gyógyszertárakra.³⁵ A kérvényekben kihangsúlyozták a város központi szerepkörét, mondván, hogy a helység nemcsak a szék központja, hanem a Székelyföldnek Marosvásárhely és Csíkszereda közé eső részéé is. Az itt lakó mintegy 90.000 ember a vásárok alkalmával, de ezeken kívül is itt elégíti ki anyagi szükségleteit és itt vásárolja meg a gyógyszereket.³⁶

A székelyföldi városok igénye a második gyógyszertár nyitására nem volt egyedi jelenség. A hasonló nagyságú városok Erdély-szerete ekkor jutottak ebbe a fejlődési szakaszba: 1861-ben Dés és Fogaras is ugyanezt kérvényezte, Tordán pedig 1857-ben nyílt meg a második patika.³⁷

A Székelyföldön 1861-ben Marosvásárhelyen és Kézdivásárhelyen működött egynél több gyógyszertár. Az utóbbi helységben mindkét patikában – közülük az egyik a tanács épületében – egy-egy segédet és laboránst találunk. Ezen kívül volt két borbélyműhely, felszerelve érvágáshoz és foghúzáshoz szükséges kellékekkel.³⁸ Csíkszeredában még mindig csak egyetlen gyógyszertár volt, amelynek a személyzete egy patikusból és egy segédből állt.

Akárcsak ott, Gyergyószentmiklóson is a gyógyszerész - egy képzett patikussal - a főtéren volt található; mellette volt egy borbélyműhely, ahol sebészeti beavatkozásokat is végeztek. A borbély egy 82 éves öregember volt, minden képzettség nélkül, akinek az érvágás a „mániája”, állítólag már több ember halálát is okozta. A segéde 18 éves, szintén minden képzettség és tanulmányok híján, de ő is végzett kisebb műtéteket. A felügyelők javasolták működésük minél előbbi betiltását és a műhely átadását egy képzett szakembernek.³⁹ Aranyosszék központjában, Felvincen nem volt gyógyszerész, de itt lakott a szék alorvosa, és mind ő, mind egy „magán sebész” tartottak otthon egy „házi gyógyszerészt”, azaz egy kis készletet a legszükségesebb és legkeresettebb 30-40-féle gyógyszerből, amelyeket a tordai jól ellátott patikából szereztek be.⁴⁰ Bereckben még ennél is kezdetlegesebbek voltak a viszonyok, ugyanis a helységben nem volt sem gyógyszerész, sem orvos, de még felcser sem.⁴¹ Így a 19. század folyamán végig a jelentősebb városokban levő gyógyszerészek elégítették ki a vidéki lakosság szükségleteit is egy változó, de általában elég nagy körzetben. A század végén aztán már a nagyobb községekben is alapítottak gyógyszerésztárat, így pl. Csík vármegyében 1900-ban Csíkszereda és Gyergyószentmiklós mellett Csíkszépvízen, Karcfalván, Csíkszentmártonban, Ditróban, Gyergyóalfaluban, Tölgyesen és Gyimesközéplekon is voltak patikák.

Az első kórházakat a Székelyföldön szintén a 19. század elején alapították, közülük a legelső Marosvásárhelyen. Korda Zsuzsanna bárónő 1807-ben 4.000 Ft-ot adományozott erre a célra, és a következő évben a városi tanács már felterjesztette a Szotyori József orvos által készített részletes tervet jóváhagyás céljából. 1810-ben az országgyűlés létrehozott egy egészségügyi bizottságot, amely a következő évben két országos kórház alapítását határozta el - Kolozsváron és Marosvásárhelyen - az összes törvényhatóság (a szász székek kivételével) adójából. 1812-ben meg is nyílt Marosvásárhelyen az országos kórház egy, a várban lévő kis házban. Itt az első évben 36 beteget gondoztak. A kórház közvetlenül a Guberniumnak volt alárendelve, a vezető testületbe pedig

két-két tagot delegált a Királyi Tábla, Marossszék és a város. A betegeket nemzetiségi és felekezeti különbségekre való tekintet nélkül vették fel, és ellátásukról adományokból gondoskodtak. A Gubernium ezen kívül elrendelte, hogy a büntetéspénzek 1/3-a és a bálók bevételének 1/10-e szintén a kórházi alapba folyjék be.⁴²

1821-ben a kórház számára egy nagyobb épületet vásároltak, ahol a négy szobában 12 ágy állt a betegek rendelkezésére, és ahol 1830-ban 255 beteget kezeltek. 1850-ben az országos kórház egyesült a szifilisz beteget gondozó kórházzal, és ezáltal a tőke meghaladta a 22 ezer Ft-ot. Az 1851 utáni években a kórház fenntartásáról főképp a város és a kerület gondoskodott: minden adózó forint után 2 krajcár a kórházi alapba folyt be. Ez tette lehetővé, hogy 1853-ban 16 ezer Ft-ért egy telket vásároljanak, és új kórházat rendezzenek be 13 kórteremmel és 80 ágyval.⁴³ 1854-ben külön szemészeti kórházat is alapítottak - Erdélyben mindössze 4 ilyen létezett -, amely 1876-tól az országos kórház részlegeként működött tovább.⁴⁴ Az intézmény 21 éves önállósága alatt itt összesen 1.168 beteget kezeltek és 616 műtétet hajtottak végre.⁴⁵

Az 1875:III. tc. értelmében a szegények kezelésének költségeit azontúl az illetőségi helynek kellett fizetnie; ez kedvezőtlenül befolyásolta a kórház költségvetését, mivel addig közvetlenül az állami költségvetésből utalták ki az adott összeget. A régi kórház már nem felelt meg a kor követelményeinek, ezért 1879-ben elkészült a terv egy új, modern létesítmény építésére. A nagyszabású terv, amely a párizsi, londoni, berlini és bécsi modern kórházak tanulmányozása nyomán és az ottani tapasztalatok felhasználásával készült, rövidesen meg is valósult, hiszen már 1881-ben átadták a 150 ágyas új épületet.⁴⁶ Erdélyben mindössze a kolozsvári és a marosvásárhelyi kórházak, valamint a nagyszabású elmeegógyintézet voltak „országos” hatókörűek - és mint ilyen viselték ezt a jelzőt -, ami jól mutatja a vásárhelyi kórház jelentőségét.

A kórházak száma a 19. század második felében gyorsan növekedett. A döntő fordulatra a század közepén, a neoabszolutizmus éveiben került sor. Amíg Erdélyben 1845-ben összesen 4

kórház volt 86 ágygal (Kolozsváron, Marosvásárhelyen, Nagyszebenben és Brassóban),⁴⁷ addig 1851-ben már 19 kórházzal van tudomásunk (a négy fent említett mellett: Besztercén, Tordán, Szilágysomlyón, Tasnádon, Désen, Gyulafehérváron, Rettegen, Görgényszentimrén, Naszódon, Fogarason, Székelyudvarhelyen és Csíkszeredában),⁴⁸ vagyis néhány kivétellel az új közigazgatási egységek székhelyein és – néhány esetben – a régi közigazgatási székhelyeken.

Az új hivatalnokok aktív közbenjárására jó példa a csíkszeredai kórház esete: itt 1851-ben Schwarzenberg kormányzó előző évi parancsára hozták létre az intézményt, kezdetben a vérbajosok kezelésére. A faépületet a szék emeltette, és itt indult be az első kórház a városban egy orvossal és három felcserrel. 1888-ban egy új, 40 férőhelyes épület vette át ennek helyét, ahol a széki és a városi orvos, valamint a négy felcser évente több mint 400 beteget kezelt. 1899-ben járványkórház is épült a helységben.⁴⁹

A 19. század '70-es éveiben a Székelyföldön 107.500 lakosra jutott egy kórház, míg Ausztriában 47.571 lakosra. Ez összesen négy kórházat jelentett: a marosvásárhelyi országos kórház mellett Csíkszeredában, Sepsiszentgyörgyön és Székelyudvarhelyen működtek megyei intézmények.

A sepsiszentgyörgyit ugyanakkor alapították, mint a csíkszeredait, azaz 1851-ben. A három közül ez volt az egyetlen, amelyik megfelelő épületben volt elhelyezve: a 64 ágyas új létesítmény 1852–1854 között épült, és a 19. század végén,⁵⁰ 1897-ben 2 orvos, 1 nővér és 4 felcser gondozta a több mint 600 beteget.⁵¹ A másik két megyei kórház olyan rossz körülmények között volt elhelyezve, hogy 1877-ben a belügyminiszter elrendelte az udvarhelyi bezárását, a faépület nem megfelelő állapotára hivatkozva. Az intézmény a bezárás elől végül is közadakozás révén menekült meg. Az említett évben az udvarhelyi kórháznak volt a legkisebb tőkéje (14 ezer korona), míg a sepsiszentgyörgyinek 20 ezer, a csíkszeredainak pedig 35 ezer koronája volt.

A négy kórház 1877-ben összesen 1.171 beteget kezelt, tehát a Székelyföldön minden 367-ik lakos részesült kórházi kezelésben (Magyarországon átlagban minden 238-ik, Ausztriában minden

138-ik), az 1.000 lakosra számított kezelési költségek pedig a Székelyföldön 46 forintba rúgtak (Magyarországon átlag 42 Ft, Ausztriában 166 Ft). A Székelyföldön összesen 43 orvos, 17 sebész és 162 baba működött (1870-ben), tehát egy orvos jutott 9.945 lakosra (Magyarországon egy orvosra átlag 8.520 lakos, Ausztriában 5.791), és egy baba minden 2.640 lakosra (Magyarországon egy bábára átlag 1.793 lakos, Ausztriában 732); ezek után nem csodálkozhatunk, hogy a halálozási arány kétszer akkora volt, mint például Angliában, és lényegesen rosszabb az ausztriai helyzetenél is. A gyógyszerterek száma is jóval csekélyebb volt, 1877-ben 13 működött, tehát 32.903 lakosra jutott egy gyógyszerter (Magyarországon átlag 21.383-ra).⁵²

A helyzet némileg javult a 20. század elejére: két új kórház is létesült, az egyik Kézdivásárhelyen, a másik Gyergyószentmiklóson. Kézdivásárhelyen a kórházalapítási mozgalmat Szentkeresztly Stephanie bárónő kezdeményezte 1877-ben. A „Rudolf” kórház adományokból létesült 1884-ben; 1895-ben új épületben folytatta tevékenységét viszonylag jó körülmények között, két orvos közreműködésével.⁵³ Gyergyószentmiklóson 1898–1900 között épült fel a kórház; a községi és a járási orvosok tevékenykedtek benne.⁵⁴

A 20. század elején továbbra is Marosvásárhelyen volt a legjobb a helyzet az egészségügyi gondozás terén. A két városi orvos mellett 14-en magánpraxist folytattak, 21 okleveles bábát tartottak nyilván, és a két, összesen 190 ágyas kórház mellett egy külön járványkórház is működött. Ennek köszönhetően a halálozási ráta, különösen a csecsemőhalálozásé alacsonyabb volt az erdélyi átlagnál.⁵⁵ 1910-ben az országos kórház mellett létezett egy tüdő- és két katonai kórház, 4 gyógyszerter és 20 orvos.⁵⁶ A többi városban is megfigyelhető a fejlődés: Sepsiszentgyörgyön 1912-ben 7 orvos, 10 baba és 2 gyógyszerter volt.⁵⁷

Ha az egészségügyi ellátás esetében is megkésettségről beszélhetünk, ez még inkább vonatkozik a *szociális létesítmények* meglétére, ahol a középkori formák éltek tovább egészen a 19. századig. Ispotályokat csak két fejlettebb, urbánusabb település esetében találunk: Marosvásárhelyen 1511-ben említik a Szent Lélek Ispo-

tályt, amikor is Maros szék közgyűlése egy darab szántót, kaszálót, erdőt és egy elpusztult falut adományozott a szegények és elhagyott gyermekek élelmezésére.⁵⁸ A reformáció nyomán az ispotály a református egyház gondozásába került. II. József utasítása következtében a felügyeletet meg kellett osztaniuk a katolikusokkal, ami az ispotály tevékenységének időleges felfüggesztését vonta maga után 1805-ben.⁵⁹ A 18. század végén azonban arányosan 3-3 hely volt fenntartva a református és a katolikus szegények számára. A finanszírozás gondjait kívánták megoldani 1847-ben, amikor elhatározták, hogy az ispotály tulajdonában levő 2 hektáros kukoricaföld eladásából befolyt 3 ezer forintnyi összeget kölcsönbe adják ki – biztosíték mellett –, és a befolyt kamatokból tartják el a szegényeket.⁶⁰ Székelyudvarhelyen a jezsuiták alapították 1703-ban az ispotályt, ez azonban nagyon szerény körülmények között működött.⁶¹

A 19. század közepén, 1845-ben Erdélyben 18 ispotály és más karitatív intézmény működött, a 692 gondozott ellátására összesen 176.214 Ft tőke állt rendelkezésre. Marosvásárhelyen ekkor 20 szegényt gondoztak, Udvarhelyen 8-at; az előbbinek a tőkége 1.976, az utóbbinak pedig 1.440 Ft-ra rúgott.⁶²

Az ispotály azonban nem tudta megoldani a szegénykérdést; mindenhol találunk koldusokat is. A szegénypolitikát azonban rendészeti kérdésként kezelték még hosszú időn keresztül.⁶³ A 19. század első felében Marosvásárhelyen a koldusokat nyilvántartásba vették, három osztályba sorolták, és az egyházak által gyűjtött pénz, valamint a jótékonybálok jövedelmének egy részét szétosztották közöttük.⁶⁴ Az árvapénzek kezelésére ugyanitt egy inspektort neveztek ki a szenátorok közül, 1805 után pedig a Százak tanácsának jegyzője is segítette ennek munkáját.⁶⁵

A kisebb helységekben patriarchális viszonyok uralkodtak. A berecki tanács 1830-ban egy körkérdésre azt jelentette, hogy a szegényeket a rokonaik gondozzák,⁶⁶ majd 1847-ben ismét, hogy akinek rokona van a helységben, azt ezek gondozzák, akinek

nincsenek rokonai, annak hetente egy nap engedélyezik a koldulást.⁶⁷ Itt tehát fennmaradt a hagyományos társadalmakban alapvetően fontos családi-rokonsági kapcsolatoknak, a közösségi védőhálóknak a szerepe.

A modern szociális intézményhálózat csak a 19. század második felében kezdett kiépülni. Az átmenet azonban viszonylag hosszan elhúzódott. Gyáni Gábor írja: „A szegénypolitika rejtett vagy nyílt célja sokáig a koldulás adminisztratív korlátozása–felszámolása, valamint a koldulásra készítő anyagi elesettség tüneti kezelése: segélyezés azzal a szándékkal, hogy visszatartsák az egyént a kéregetéstől.”⁶⁸ Az 1871. évi községi törvény kötelezte a helyhatóságokat, hogy eltartsák az illetőség szerint hozzájuk tartozó szegényeket. Későbbi törvények és rendeletek pedig a nyilvános kéregetést és csavargást büntették. Marosvásárhelyen a 19. század '70-es éveiben tilos volt a koldulás; az egyik városi hivatalnok hetente összegyűjtötte az adományokat, és ebből, valamint a büntetéspénzekből juttattak a szegények segélyezésére.⁶⁹ Mivel az állam és a községek nem tudták kielégítően kezelni a problémát, nagy szerep jutott a társadalmi karitatív egyesületeknek. A székelői városokban is sorra alakultak meg a különböző *jótékonybálok*; a legelterjedtebbek a jótékony nőegyletek voltak,⁷⁰ ezekből minden városban működött egy. A boszniai okkupáció nyomán 1878-ban minden városban megalakult a helyi vöröskeresztes szervezet is; több helyen a jótékony nőegylet megalakulása is ehhez az eseményhez kötődik, így pl. Sepsiszentgyörgyön vagy Kézdivásárhelyen, míg az udvarhelyi vagy a székelykeresztúri már néhány évvel korábban létrejött.⁷¹ Itt tehát jóval később alakultak ezek a karitatív egyletek, mint például Kassán, ahol már 1839-ben az egy évvel korábban megalakult Jótékony Nőegylet megnyitotta a szegényházat. A marosvásárhelyi jótékony nőegylet megalakulásának évében, 1861-ben kérte az ispotály telkének átadását egy *szegényotthon* alapítása céljából.⁷² Hasonló létesítményeket máshol is találunk: a kézdivásárhelyit szintén Szentkeresztúy bárónő kezdeményezte 1874-ben, és az ő tiszteletére a „Stephanie” nevet vette

fel. Két évtized múlva, 1896-ban 15 szegényt gondoztak, és a tőke már több mint 14 ezer Ft-ra rügött.⁷³ Sepsiszentgyörgyön 1885-ben a főispán állt elő az ötlettel, de kezdetben a létesítmény a kórház alagsorában működött. Akárcsak Marosvásárhelyen, itt is egy ideig (1889–1897 között) a jótékony nőegylet kezelésében volt, majd a megye közvetlen irányítása alá került, miután 1897-ben új épületbe költöztek, ahol már az első évben 72 szegényt gondoztak. A nagyobb szabású intézmény fenntartására már nem voltak elégségesek a nőegylet gyűjtései, a 19. század végén a közel 30 ezer forintos tőke nagy része a megye bírságalapjából származott.⁷⁴

Székelykeresztúron nem került sor a szegénygondozás intézményesülésére, de az 1876-ban alapított jótékony nőegylet rendszeresen végzett gyűjtéseket a szegények javára, valamint a szegény sorsú tanulók felszerelésére.⁷⁵ A nőegylet 1904-től átvette annak a 24 árvának a felügyeletét is, akik helységi családnál voltak elhelyezve. 1895-től működött egy másik karitatív egyesület is a településen. A Székelykeresztúri Jótékony célú Polgári Társaság tagjai nagyrészt a kézműves rétegből kerültek ki. Célkitűzéseik nagyjából hasonlóak voltak, mint a jótékony nőegyleté: többek között átvállalták a kolozsvári árvaházról Székelykeresztúrra kihelyezett 5 árva felügyeletét, ruházását és iskoláztatását.⁷⁶

Az *árvaházak* közül elsőként 1861-ben Marosvásárhelyen Tol-dalagi grófnő felhívására alakult meg a „Klotild” Székely Lányárvaház, amely a 18 ezer forint tőkéből kezdetben 14 árvát gondozott, de 1875-ben már 31-re nőtt a számuk.⁷⁷ Háromszéken egy lányárvaház létesítésének gondolata szintén a már többször említett Szentkeresztly Stephanie bárónőtől indult ki, akinek a kézdivásárhelyi és általában a háromszéki karitatív intézmények létrehozása terén nagy érdemei voltak: az ő kezdeményezésére jött létre a „Stephanie” menhely, a „Rudolf” kórház, a vöröskereszt egylet és egy vallásos jellegű egyesület, az Oltáregylet. 1873-ban az árvaház székhelyül Kézdivásárhelyt jelölték ki, miután a város ingyenes telket ajánlott fel erre a célra, és a helybeli nőegylet vállalta egy évre tíz árva élelmezését és ruházását. A vállalásban

valószínűleg szerepet játszott a Kézdivásárhely és Sepsiszentgyörgy közötti hagyományos rivalizálás is; az előbbiekből presztízszokokból mindenképpen meg akarták szerezni az intézményt. Még ugyanabban az évben megnyitotta kapuit az árvaház, kezdetben egy bérelt ingatlanban. A fenntartás teljes egészében adományokból történt. Két év múlva a megye egy épületet bocsátott az árvaház rendelkezésére, és ezután folyamatosan nőtt az itt elhelyezett árvák száma: 1876-ban már 26 gondozott volt. Oktatásukról ugyancsak gondoskodtak, főként a gyakorlati oktatásra fektetvén hangsúlyt: a tanulók kézimunkát, szövészetet és más mesterségeket sajátíthattak el. 1885-ben átadták az új épületet, ahol már műhelyt is rendeztek be az „ipari részleg” számára.⁷⁸ Az 1876/77-es tanévtől egy hat osztályos elemi iskola is megnyílt az intézmény keretein belül, ezt 1885-től háztartás és ipari tanfolyamok egészítették ki. 1887-ben a 36 árva nevelőnőnek, szakácsnőnek, szövőnőnek tanulhatott, a legjobbakat pedig tanítóképzőbe küldték. Az itteni képzésnek olyan jó hírneve volt, hogy a városi kézművesek, sőt a környékbeli jobb családok lányai is idejártak.⁷⁹

A fiúárvaház létrehozása Háromszéken Potsa József főispán kezdeményezésére történt 1886-ban. Ezt felkarolva a Háromszéki Takarékpénztár 10 ezer forintot utalt át erre a célra, a megyei árvaszék 18 ezer forintot, de a jótékony nőegyletek, különböző egyesületek és magánszemélyek is adományoztak kisebb-nagyobb összeget. A fiúárvaház székhelyül ezúttal Sepsiszentgyörgyöt jelölték ki, itt épült fel 1893-ra a szép, tágas, emeletes, kertes létesítmény. A kezdeti 20-as létszám gyorsan gyarapodott, 1898-ban már 60 fiút gondoztak, akik számára külön elemi iskola is működött.⁸⁰

Emellett minden városban találunk *betegsegélyző és temetkezési egyleteket*. Marosvásárhelyen több ilyen egyesület is működött, de a polgármester 1873. évi jelentéséből az derül ki, hogy csak a két nagyobb (Temetkezési nagy egylet, Beteg és temetkezési segélyző egylet) volt képes ellátni feladatát és volt napirenden a kifizetésekkel, a kisebbek nem voltak elég tőkeerősek, és a tagok gyakran

lettek család és üzérkedés áldozatai.⁸¹ Az első két ilyen jellegű egyletet 1847-ben alapították, majd sorra a következőket: 1851-ben, 1852-ben, 1857-ben és 1871-ben. Ez utóbbi (Beteg és temetkezési segélyező egylet) mellett a másik megbízható egylet (Temetkezési nagy egylet) 1851-ben létesült, majd 1858-ban erősítette meg a helyzetét, mintegy 70 ezer Ft tőke fölött rendelkezve.⁸²

A városokra, az urbánus életforma terjedésére még jellemzőbb volt az iparosok betegsegélyező egyleteinek a megjelenése. Magyarországon az 1890-es évekig az egyesületi alapon álló önszegélyezés volt a társadalombiztosítás egyetlen formája.⁸³ Ezek kezdetben a nyugati részekén alakultak, Erdélyben az első Nagyszébenben jött létre 1867-ben, de már a következő évben Marosvásárhelyen is megalakult egy hasonló egylet 120 taggal. A következő évtizedben több helyen is találunk ilyen egyleteket (Gyergyószentmiklóson 1876-ban, Székelyudvarhelyen 1878-ban alakult).⁸⁴ Legkésőbb Csíkszeredában jött létre betegsegélyező egylet 1894-ben 419 taggal.⁸⁵

A 19. század '60-as éveinek végén hozták létre a városi hivatalnokok számára a nyugdíjalapot Marosvásárhelyen és Székelyudvarhelyen. Az előbbi helyen példásan rendezték a kérdést: a 20. század elején Bernády György polgármester kezdeményezésére a városháza mellett egy szép emeletes épületet húztak fel, amelyben a nyugdíjazott városi hivatalnokok kaptak lakásokat. Jól jellemzi a többi város színvonalát és korlátozott pénzügyi lehetőségeit állásfoglalásuk a nyugdíjalap létrehozásával szemben: Sepsiszentgyörgy és Illyefalva a halogatás taktikáját választotta, az intézkedést az új közigazgatási törvény kibocsátásáig elhalasztották. Csíkszereda, Oláhfalva és Bereck azt válaszolta a Belügyminisztérium felszólítására, hogy megfelelő bevételek hiányában a helység nem képes létrehozni az alapot, csak ha állami támogatást kapnának. A berecki előjáróság még hozzáfűzte ehhez, hogy bár a városi tisztviselők fizetése csekély, bevételek hiányában sokszor ezt is pótdoból kell fedezni.⁸⁶

Viszonylag korán, 1839-ban jött létre Marosvásárhelyen a Marossszéki (később Maros-Tordamegyei) kölcsönös tűzkárbiztosí-

tó szövetkezet, amely tevékenységét főként Marossszékre terjesztette ki, de 1876-ban a 6.325 tag közül 541 már nem a volt szék területéről származott.⁸⁷

A 19. század közepéig az egészségügyi ellátás meglehetősen elmaradott volt, és a hagyományos keretek között mozgott. A 19. század első felében már a nagyobb városokában volt néhány orvos, felcser, bába, valamint gyógszertár, amely egy nagyobb körzetet ellátott. A közegészségügy fejlesztésében nagy érdemei voltak a központi hatóságoknak, és ezen belül a katonai határőrezred parancsnokságainak, akik rendeletekkel igyekeztek szabályozni ezt a területet. Megemlíthetjük ezek közül a bábaképzés megszervezését, a himlőoltás bevezetését, különböző intézkedéseket a higiéniai szempontok figyelembevételére stb.

Marosvásárhely ezen a téren is kitűnt: mint regionális központ itt jelentek meg legkorábban és működtek a legnagyobb számban egészségügyi intézmények; a 19. század elejétől éppenséggel Erdély két „országos” kórházának egyike. A többi városban kórházalapításra vagy a neoabszolutizmus éveiben, vagy még később, a 19. század második felében került sor. Alap kutatások hiányában egyelőre nem tudjuk értékelni hatékonyságukat, esetleges hatásukat a halandósági ráta csökkenésére. Ugyanilyen keveset tudunk a szegényügyről is; a szociális gondoskodás társadalmi háttere szintén további kutatást igényel.

Ugyancsak a 19. század második felében jelentek meg nagyobb számban a különböző karitatív egyesületek; a legelterjedtebbek közülük a minden városban működő jótékony nőegyletek voltak. Ezek is hozzájárultak a szociális gondoskodás intézményesüléséhez. Ezek az intézmények – szegényotthonok, árvaházak stb. – felváltva a gondoskodás addigi patriarchális formáit általában magánszemélyek kezdeményezésére és adományaiból jöttek létre, és működésüket is adományokból és alapítványok révén biztosították. A 19. század végén alakultak meg az iparosok betegsegélyező egyesületei. Mindezeknek az egyleteknek és intézményeknek a

működésére jellemző, hogy csak a nagyobb városokban találjuk meg őket, és szolgáltatásaikat a szélesebb környék számára kínálták: nem csak a szűkebb vidék, hanem sokszor az egész vármegye, vagy Marosvásárhely esetében egy egész régió számára. Azokban a helységekből, amelyek a 19. század második felében elvesztették városi rangjukat, nem találunk egyetlen ilyen intézményt sem, tehát a városi létnek e jellemzőitől is meg voltak fosztva. A központi szerepkör betöltése és egy széles rurális zóna kiszolgálása által az egészségügyi és szociális intézményhálózat hozzájárult az egyes helységek városiasodásához, és ugyanakkor markánsan jelölte a különbséget a városi és a nem-városi települések között.

4.2. Városkép; a városi civilizáció terjedése

Városkép a reformkorban

Ha a székelyföldi városok gazdaságilag fejletlenebbek voltak szász társaiknál, urbanisztikai szempontból is ugyanezt mondhatjuk el: egészen a 19. század végéig sokkal kevésbé voltak városias kinézésűek. A 17. század közepén Evlia Cselebi török krónikás csak Marosvásárhelyre talált dicsérő szavakat. Feljegyezte, hogy van egy vára öt erős bástyával, és a nyugati oldalra néző egyetlen erős kapuval, de a vár „kicsiny és árka sekély”, a városnak azonban „szép, tornyos templomai, erős, deszkatetejű házai, díszes utcái és gazdag lakói vannak”, „népe mind ügyes kereskedő”. A külvárosokat, azaz a vár területén kívül eső részt – amelynek Evlia Cselebi szerint tízezer lépés a kerülete – csak árkok és két helyen megerősített kapuk védték. Csíkszeredában és Székelyudvarhelyen a települések pusztulását és a vár meglétét tartotta feljegyzésre méltónak, Udvarhelyen azt is megjegyezve, hogy minden ház fából épült.⁸⁸

Majd két évszázaddal később, a 19. század első felében egy hazai utazó, Szentiváni Mihály is végigjárta ezt a vidéket, de akkor sem sok feljegyzésre érdemes dolgot talált. Általában keveset írt a helységek képéről, Kézdivásárhelyen például a következőt: „piaca

szépecske, négyszögforma, rendetlenek utcái: kavicsozottak”.⁸⁹ Csíkszeredáról nincs sok mondanivalója, de a részben örmények által lakott Szépvíziőről megjegyzi, hogy „Csíkszeredánál jobb kereskedésű kis városka”.⁹⁰ Ugyanő írta Gyergyószentmiklósról: „Nem cifra, még nem is csinos, de pénzes városka. Piacát egy szélesecske utca teszi, kövezetlen, de főnyes, s így a többinél sárotlanabb. Utcái még elnevezve sincsenek a piacutcán kívül, mely Király utcának is neveztetik”.⁹¹ Ugyanabban az időben egy másik erdélyi értelmiségi Udvarhelyről jegyezte fel: „Ezen város ámbár magában igen csekély és szerény kinézésű a nagyobb és fényesebb városokhoz képest, mégis nemcsak Udvarhely széknek, hanem az egész székelységnek anyavárosa, s egy e kis hazának legrégebb városai közül. (...) Piac a volna Erdélyben a legszebbek közt, ha némely ízlés nélküli emberek indítására nemhogy az ott állott régibb épületet is elrontották volna, hanem még egy újabb is ne építessék oda: de így semmi szép kinézés, semmi kényelem ottan. (...) Derék, sőt valamire való vendéglője pedig, hová egy nagyobb szerű utazó vendég beszállhasson s ottan kényelmet találhasson még eddig egyetlen egy sincs.”⁹²

A 19. század közepén Hunfalvy János még a következőképpen jellemezte Sepsiszentgyörgy városát: „Hol a háromszéki lapály a legtágasabb, ott a széknek főhelye, Sepsiszentgyörgy fekszik (...). De a mezőváros inkább faluhoz, mintsem városhoz hasonlít, kivéve a nagy piacot, hol néhány árusboltot s a volt székely huszárezred törzstisztjeinek lakjait találjuk. (...) A helység részint egy völgyben, részint dombozaton terül; legnagyobb részét szűk és görbe utcák s kis házikók és kunyhók teszik. Az említett cs. k. tiszt épületeken kívül, melyek részint elég tekintetesek, főleg csak a helység három temploma méltó némi figyelemre.”⁹³ Hunfalvy Csíkszeredából csak a várat tartja említésre méltónak, Udvarhelyről megemlíti, hogy „meglehetősen szabályosan épült város; néhány csinos és megnézésre méltó épület van benne”.⁹⁴ Marosvásárhelyen már több dicsérni valót talált: „A város egészében véve kellemes benyomást tesz az idegenre; a külvárosokban ugyan csak kis házikókat és

szűk utcákat találunk, de a belvárost sok szép épület díszesíti, melyek tágas utcákban sorakoznak egymáshoz.” A főtérről még hozzáfűzi: „A város legszebb része a nagy piac, melyet csinos lakóházak környeznek. Egy kút s egy új sétány ékesítenek.”⁹⁵ Néhány évvel korábban, 1841-ben egy folyóiratban jelent meg a következő leírás: „E város sok szép kőépületekkel ékeskedik, s ezek közül nem kevés emeletesekkel is, melyek nagy részint az utolsó 50-60 év alatt készültek; de a közsorsúak most is többnyire csak faházakat építenek zsendély fedéllel. (...) Az utcák, 1805-től kezdve, nagyobbára ki vannak kockakővel rakva, de még e részben is sok a hiány”, például a város egyik főutcája, a Poklos utca „csak sárból hányatott fel nemrég, s csak azon felyül porondoltatott meg, felette várja a kővel kirakatást”.⁹⁶ John Paget, angol utazó már nem volt ilyen elnéző a székely fővárossal szemben: „Bár a széles utcák és apró házacsok, melyek Marosvásárhely nagyobb részét alkotják, nem különösebben tetszetősek, a város meglehetősen fontos helynek számít, s a környékbeli dzsentri nagy része itt szokta tölteni a telet.” Elismeréssel említette meg viszont a két kollégiumot, a Teleki-tékát és a kaszinót, mely „virágzó és hozzáértéssel irányított intézménynek tűnt”.⁹⁷ Még rosszabbul járt Udvarhely, íme hogyan jegyezte fel itteni élményeit Paget: „A következő éjszakát Udvarhelyen, a Székelyföld egyik legjelentősebb városában szeretttük volna eltölteni, a fogadó azonban olyan nyomorúságos volt, s az egész város olyan kevéssé vonzó”, hogy úgy döntöttek, tovább utaznak.⁹⁸ Sepsiszentgyörgy viszont kellemes meglepetés volt számára: „Sepsiszentgyörgyre érve mindjárt láttuk, ezúttal nem a megszokott, kezdetleges falvak valamelyikében vagyunk, hanem csinos városkában: a szép kis házak közt itt-ott terjedelmes középületek emelkedtek, alighanem igencsak furcsán érezhettük magukat ebben a környezetben.”⁹⁹ Sepsiszentgyörgyről egy hazai utazó is lelkesen nyilatkozott: „Néhány perc alatt a Szt. György kapui – a katonai díszes lakok előtt vagyunk. A városnak ezen része ízléssel s csinnal készült épületeivel igen nyájas s meglepő tekintetet mutat. (...) A katonai lakokkal szemközt emelkedő

dombon fekszik a csak mostanában készült székház, minek párja hazánkban bizonyosan egy sincs. – A legújabb építészeti modorban egy, az alatta fekvő várost s szinte az egész széket uraló dombon épülve, parancsoló pillanatokat szór el a két felől elömlő rónákon, s mintegy nyájasan láttatik legeltetni szemeit a gyönyörű vidék bájain.”¹⁰⁰ A székház nem véletlenül aratott általános tetszést a korban, hiszen tudatosan választottak a tervek közül „a mostani ízlés szerint”.¹⁰¹

Még ha a helységek leírása sokszor az utazók hangulatának is függvénye, mégis részben tükrözi e települések felemás állapotát a 19. század közepén. A jelentősebb központok elindultak a fejlődés útján, központjaik egyre urbánusabb jelleget öltöttek, felépültek az első impozánsabb, emeletes középületek, de az általános kép még mindig inkább falusias: apró, fából épült, zsindegyel fedett házak, szűk, sáros utcák riasztották el a látogatót. De ha az előző századokban a helységek alakulása a véletlentől függött, most egyre inkább kezdtek gondot fordítani a városszépítésre.

Kommunális viszonyok, városszépítés a 19. század közepéig

A helyzet a 18. század második felétől kezdett lassan megváltozni. A század közepén még a polgárok panaszt tettek, hogy a marosvásárhelyi tanács nem fordít gondot az utcák állapotára: „Az városban utakat, még csak kapuk előtt is nem csinálnak”.¹⁰² A város 1764-es szabályrendelete megtiltotta a szemét utcára való kidobását és előírta, hogy mindenki, aki vasárnap szekérral jön a városba, köteles a szemetet a városon kívülre szállítani.¹⁰³ Láttuk az orvosok ezirányú ténykedését, különösen Mátyus István, mint városi orvos igyekezett gyakorlatba ültetni a könyvében a közegészségügy fejlesztésére megfogalmazott ajánlásokat a város utcáinak kikövezésére és tisztán tartására, a szemét tárolására, az ólak és árnyékszékek építésére stb. nézve.¹⁰⁴ Hasonló intelmeket találunk a korban a falutörvényekben vagy a hatóságok utasításában is. Bánffy György kormányzó, mint udvarhelyszéki adminiszt-

rátor adta ki 1792-ben a következő utasítást a városok és falvak előljáróinak: „ne engedjék kemény büntetés alatt, hogy a lakosok a szemetet, gázt, ganéjt a telkekről az útra kihányják, és azokkal az utat tisztítlanítsák, az utakon való sárokat neveljék”.¹⁰⁵

A 18. század végéhez közeledve egyre sokasodtak az idevonatkozó intézkedések, különösen az utcák karbantartására nézve. A munkálatok egyelőre a hagyományos keretek között folytak. 1770-ben *Marosvásárhelyen* a tanács megszabta, hogy: „a Szent Miklós utca végén rossz lévén az út, minden céhbeli társaságok az Amp. Mag(ist)ratu által kinek-kinek ölszám szerint kimérséklett részt intra tertium kiásattassék, arról való comissióját a céhmestereknek kiadván”.¹⁰⁶ A céhek hamarosan tiltakoztak is a sok közmunka – út, hídjavítások, építkezések – ellen. 1789-ben felmerült az utcák kikövezésének szükségessége, ugyanakkor a Százak tanácsa megállapította, hogy túl kevés kút van a lakosok számára képest.¹⁰⁷ 1794-ben megszabták, hogy az új házak építését a tanácsnak kell jóváhagynia.¹⁰⁸ Két év múlva a centumvirátus újabb rendeletet hozott: minden polgárt köteleztek, hogy megjavítsa, illetve gondozza a háza előtti útszakaszt, árkokat, lépcsőket, valamint a ház homlokzatát; javítsa meg a pincék ajtaját, a tornácokat, és mindent eltakarítson a háza előtről, ami akadályozhatná a forgalmat. A piac és az utcák „megigazítására” a szék segítségét is kérték. Mivel a piacon „szerte széllyel minden rend nélkül lévő rongyos sátorok a városnak nem csak dísztelenségére, hanem a gonosztevőknek, csellengőknek mintegy fészke lévén” és a pipától könnyen meggyulladhatnak, ezeket bontsák le és rendezzék a piacteret. A tanácsház elejébe és a piac közepébe egy-egy lámpást is állítsanak.¹⁰⁹ Egy újabb rendeletben 1798-ban kötelezték a lakosokat, hogy mindenki ássa ki a háza előtti árkot és rakja ki kövel. Ugyanakkor megrótták az egyik polgárt, aki új háza építésénél nem akarta figyelembe venni a házak kijelölt vonalát, mondván, hogy a „Magistrátus által az utcának a Maros felé néző sora már ez előtt jó darab idővel defigálva lévén, s más ott lévő polgárok a meghatározott lineában építvén magok új épületeket, házaikat, az

Instans által kívánt kirugtatás mindazoknak is praejudicial, s az ornatust is egészen megszegi”.¹¹⁰ A hasonló rendelkezések egyre-másra visszatérnek: 1800-ban összeírták és kijavították a kutat. Fischer Mátyás „aedilis director” javaslatára megparancsolták, hogy az esővíz lefolyására árkokat ássanak, hogy ne legyenek az utcák sárosak, valamint, hogy „a ganét az utcákról el kell hordani, szélüket kövekkel kirakni, földdel és agyaggal kidöngölni”. Ahogy a Guberniumi rendelet írja: „ezen városnak nevezetesebb utcái az Aedilis Director úr plánuma szerint kövel kirakattassanak, a város cassájának erejéhez képest.” Szintén ekkor határozták el, hogy „a piacra egy szökőkutat csináltassanak”, mégpedig egy Bécsben tanult mesterrel.¹¹¹ Tudjuk, hogy az illető személy Bodor Péter volt, akinek zenélő kútja sokáig a város egyik fő nevezetessége volt. A város terjeszkedése is gondot okozott, 1806-ban határozták el egy új piac felállítását.

Ezek az állandóan visszatérő határozatok és javaslatok azt is jelzik, hogy hatékonyságuk csekély volt. A változás jelei igen lassan mutatkoztak, de a 19. század elején ezek egyre sokasodtak. A tanács 1805-ben így védekezett a Főkörmányszék előtt: „mi az utakat nem elrontani és elvenni, hanem alkalmasabb, jobb állapotba hozni igyekezünk, úgy is tudjuk, hogy most tágasabbak, jobbak is a piacra feljáró utak, mint régen voltak”.¹¹² A továbbiakban a tanács elmagyarázta, hogy a piacon a csizmadia, varga és más céhek áruló bódéi és a kenyeret, pálinkát, zöldséget, tejet és más élelmiszert árulók „ereszeinek” környékét „bátorságba hozták”, mivel nagy volt a zsúfoltság, de ezáltal a szekérutat nem szűkítették, ez kétfelől veszi közre a piacot, és egyik felől 12 öl, a másik felől pedig több mint 9 öl széles. 1815-ben egy bizonylatot állított ki a tanács a volt „politicae director” kérésére, amelyben tanúsították hivatalára való alkalmasságát, megemlítve, hogy az elmúlt években több kő és fahidat építtetett, „a város némely utcái kiflaszterezettek”, a határban néhány száz öl árkot ásott és a tűzoltásra nézve is hasznos rendeleteket hozott.¹¹³ Felmerült a telekkönyv felállításának ötlete is, és az, hogy „minden belső és

külső városi birtok eladásáról, elzálogosításáról, elcseréléséről szerződéses beírassanak és a város levéltárában őriztessék”. Ezt főként a központi hatóságok szorgalmazták, a helyi autonómiák azonban elzárkóztak az újítás elől. A tanács és az esküdt közönség a következő instrukciót adta a Főkörmányszékhez küldendő követnek: „a Liber fundalist önkéntesen el nem fogadja, és annak ameddig és amennyiben rajta áll, ellent mond”.¹¹⁴ Ugyancsak elhatározták a Maros szabályozását,¹¹⁵ de ez, valamint egy új kőhíd építésének a terve is a magas költségek miatt (48 ezer Ft) „boldogabb időkre” halasztottatott.¹¹⁶ Akadályt jelentett a nemesi telkek megléte is. Az utcák rendezése során ezek tulajdonosai kérték, hogy „nemes Marusszéki jurisdictió alá tartozó telkeiket a civilis jurisdictió alá tartozó földre a geometriai delineatio szerint való symmetriában kinyújthassák, s arra elintéztett épületeiket is felállíthassák”.¹¹⁷ A város ebbe nehezen és csak taxa fizetése után egyezett bele, igaz, ezt a városiaktól is beszédtek hasonló esetekben.

A 19. század első feléből hasonló kezdeményezésekkel találkozzunk a fejlettebb mezővárosok esetében is, de legtöbbször itt is a pénzühiány akadályozta a munkálatok előrehaladását. A *kézdivásárhelyi* tanács 1830-ban azt volt kénytelen jelenteni a Guberniumnak, hogy a főtér kikövezése nem fejeződött még be pénzügyi gondok miatt.¹¹⁸ Ugyanabban az évben egy bizottságot neveztek ki, amelynek feladata a Kézdivásárhelyt Kantától elválasztó Rácok pataka medrének kiszélesítése volt, a nemrég épített kőhíd szélességében, hogy elejét vegyék az árvizeknek. Gondoskodni kívántak arról is, hogy a patak két partján egy beépítetlen sáv maradjon, hogy tűzvész esetén a víz könnyen hozzáférhető legyen, valamint arról, hogy a medret kitakarítsák, mert mint írják: „a Rátzok pataka árka a mellette lakók árnyékszékeiből, sertések óljaiból és pálinkafőzőiből, úgy a szomszéd birtokosok által a pataknak mind a két partján épített kisebbszerű faépületektől beléje folyó különböző gázokkal meg szokott dugulni, és ebből az egészségre nézve nagyon káros kigőzölések következnek”.¹¹⁹ A városépítés nem ritkán a város vagy a polgárok anyagi érdekébe is ütközött.

A kézdivásárhelyi tanács jelentette 1847-ben a Guberniumnak, hogy „városunk piacáról deszka színek elhordása alkalmával a népnek azon kívánata fejlődött ki, miszerint az ottan fennálló és a majorság pénztár jövedelmét szaporító boltok is (...) takarítatnának el”, ezt azonban nem tudják megtenni, mert egy kereskedőnek haszonbérbe vannak adva. Csak ha letelik a haszonbérlet, bonthatják le az illető boltokat, hogy „a piac hagyasson a népes publicum használatára szabadon”.¹²⁰

Építkezések a 19. század első felében

A 19. század első felében megkezdődtek a nagyobb szabású építkezések is. A fejlettebb városokban emeletes kőépületeket húztak fel, de ez az általános városképen még alig változtatott. Mint ahogy az utazók leírásából kitetszik, a házak túlnyomó többsége még jó ideig zsindegyel vagy éppenséggel zsúppal földött faház volt. Mint más téren is, ebben is *Marosvásárhely* járt az élen: itt már amúgy is volt néhány díszes palota és más kőépület a 18. századból. A polgárok azonban csak most kezdtek tartósabb anyagból építkezni: 1814-ben Görög Sámuel kereskedő engedélyt kért a tanácstól, hogy a piactéren fekvő telkére ne fa-, hanem kőházat építhessen.¹²¹ A főtéren már a század első felében emeletes házak sorakoztak, de a város többi részén, még a főutcákban is alig találunk ilyeneket. A Poklos utcabeliek panaszára 1830-ban a Gubernium szigorúan megtiltotta, hogy ünnepek „vagy más solemnitás alkalmával a város utcáin ágyúkkal lövöldözzenek”. A tanács azzal védekezett, hogy a Poklos utca elég széles, és mindössze csak három emeletes ház van itt, ezzel szemben a főtér minden oldalán emeletes házak sorakoznak.¹²²

Lassan szaporodtak a középületek is. A vásárhelyi esküdt közönség 1813-ban elhatározta, hogy a Tholdalagi palota mellett a város számára megvásárolt ház helyett újat kell építeni, mégpedig bálteremmel.¹²³ A nehézségeket jelzik a Királyi Tábla elnökének jelentései is a katolikus szeminárium építésének ügyében. Az elnök részletesen beszámolt, hogy megfogadta már a téglavető

cigányokat, a tutajosokat és megrendelte a meszet is Udvarhelyszékről. A legnagyobb gondot az okozta, hogy a környéken – a viszonylag csekély kereslet következtében – csak két építkezési vállalkozó működött: a helyi olcsóbb volt, de a másikat tartották jobbnak és megbízhatóbbnak.¹²⁴

A 19. század elején *Sepsiszentgyörgyön* nemcsak a házak voltak falusiasak, aprók, zsindegyel födöttek, az utcák sárosak és szűkek, hanem a városháza is egy nyomorúságos viskóban volt elhelyezve.¹²⁵ Hosszú ideig csak a református vártemplom volt a helység egyetlen nagyobb szabású kőépülete. Azonban ez is súlyosan megrongálódott az 1802. évi nagy földrengés alkalmával. A város két évvel később a Főkormányshéhoz folyamodott, hogy engedélyezze az alamiznagyűjtést, mivel önerőből nem tudják kijavítani a templomot „ugyanis gyönyörű ékes tornya négy részre szakadván, kőhalommá változott. Templomának boltozatjai leszakadozván szép orgonáját s egyéb belső készülékeit egészen összerontotta, falait összeszaggyatta [ti. a földrengés]. Annyira, hogy a kőomladozásoktól a templomhoz csak közelíteni is alig lehetett, és az romladozott falaknak bontásához nagy költséggel is alig juthatott.”¹²⁶ A 18. század végén a görögkeleti közösség is kőtemplom építésére kért engedélyt.¹²⁷ A 19. század '30-as éveiben épült fel az új főtér közelében a katolikus templom, és szintén itt a huszárezred tisztjeinek lakásai, amelyeket minden útleírás külön említ. Ekkor fogtak hozzá a vármegye székházának építéséhez is. Az emeletes, klasszicista épület annál impozánsabban hatott, mivel egy magaslatról uralta a várost. Bár ez nem a város, hanem az egész szék anyagi áldozatából épült, és mind a város, mind a környező falvak lakói közmunkát teljesítettek, az építkezés nem ment nehézségek nélkül. A költségek még a befejezés előtt túllépték az előirányzott 15 ezer forintot, pedig még az emelet nem készült el, de remélték, hogy még 1830 decemberére tető alatt lesz, és ahogy büszkén írták: „mind külső kinézésére, mind belső commoditására nézve nemes hazánkban az első lészen”.¹²⁸ Rövid idő múlva azonban a szék kénytelen a király által megígért 9 ezer

forint segélyért folyamodni, mivel „kölcson és egyéb szín alatt teljességgel elapadtak”.¹²⁹ A református egyház is anyagi gondokkal küzdött, miután „egy igen költséges pléhvel födött tornyot épített és abban az egész közönségre nézve egyforma hasznú órát helyeztetett”, és kölcsönt kellett felvennie.¹³⁰

Székeludvarhelyen már jóval korábban megépült a székház. A 19. század elején ennek a bővítését rendelték el, hogy a levéltárnak is legyen megfelelő helye.¹³¹ *Kézdivásárhelyen* az 1834-es nagy tűzvészben a város tanácskozó terme is leégett, ezért 1847-ben felmerült egy új városháza építésének gondolata. A tervet át is küldték az Építési Igazgatósághoz, mivel azonban „egy új divatszzerű épületet a város közhelyére, a piacra építeni módja – gyengélkedő pénztára és a piac szűk volta miatt – nem lehetvén”, úgy döntöttek, hogy a régi épületet javítják ki és húznak rá egy emeletet.¹³² *Felvincen* 1846-ban iskolát és templomot építettek, majd a következő évben elkezdődött Aranyosszék székházának az építése is, ezt azonban egy sor botrány kísérte: a régi székház bontásából származó anyagot a felvinciek elhordták, majd az újonnan hozott köveket is „ellopogatták”; ennek következtében aztán kiújultak az ellentétek a város és a szék között, valamint a szék és a vállalkozók között, akik 500 forinttal többet kértek az előzetes megállapodásban szereplő 12 ezer Ft-nál. A szék kérte a Guberniumot – „mivel ők nyakasok és a subordinációt esmérni nem akarják” –, hogy utasítsa a magisztrátust, szerezze vissza az anyagot és viseljen rá gondot.¹³³

Csíkszék székháza Csíksomlyón volt, mivel a szeredaiak kiváltságaira hivatkozva nem fogadták be. Itt csak a városháza volt „nagyobbszabású épület”, de erre is így emlékeztek vissza: „Az épület fából, emeletesre volt építve. Alatta a földszinten természetesen pálinkát árultak s nyári időben a leszakadt sarka miatt nyitva tartott ajtón jól lehetett látni a feltett kalapokkal s minden szájban pipával álldogáló és jövőmenő falusiakat, akik rendre egy-egy porciót hörpintgettek. (...) A tanács az emeleten volt, hova egy lajtorján másztak fel a törvényes urak és törvénykező felek. A

tanúk és panaszlott falusiak a tornácon tartózkodtak s oda kikönyökölve töpdöstek le az alól járókelőkre.”¹³⁴ Ehelyett épült aztán egy újabb városháza a '60-as évek végén.

A pénzihiány azonban határt szabott mind a városrendezési terveknek, mind az új épületek sokasodásának. A központi hatóságok is egyre inkább beavatkoztak ezeknek a tevékenységeknek a felügyeletébe. Ez az erősödő centralizmus egyaránt járt pozitív és negatív következményekkel. A *Directio Aedilist* 1788-ban hozták létre: országos hatóságként közvetlenül a Guberniumtól függött, és többek között a városi építkezések is a hatáskörébe tartoztak.¹³⁵ Az igazgatóság létrehozása egyrészt hozzájárult a minőség javításához, azáltal, hogy mérnökök és építészek készítették a terveket, vigyázták felül a munkálatokat, de a bürokratikus akadályok révén a tervezéstől a kész épület átadásáig tartó – amúgy sem könnyű – út még hosszabbá vált. Az építkezési igazgatóság nem csak az új épületek tervezését, hanem minden középület javítását is az ellenőrzése alá vonta. Az előzetes terv és költségvetés beküldésétől csak sürgős beavatkozást igénylő javítás esetén lehetett eltérni.¹³⁶ A kisebb települések nem mindig tartották be ezeket a rendeleteket. A 19. század közepén Bereck város tanácsát róttta meg a Főkormányzónak, hogy 500 forintért egy iskolát és egy tanítói, valamint kántori lakást építtessen, terv és felsőbb jóváhagyás nélkül.¹³⁷

Rendészet, tűzvédelem

A 19. század első felében át, illetve megszervezték a *helységek éjjeli őrzését* is. Az állapotokról a Főkormányzónak egy 1830-as körkérdéséből és a beérkezett válaszokból tájékozódhatunk. A *sepsiszentgyörgyi* tanács azt jelentette, hogy az „éjjeli strázsálatást” néhány éve vezették be. Kezdetben az volt a szokás, hogy „utca szer szerint” 8 alkalmas városi lakos strázsált, de mivel sok panasz volt, hogy nem jelentek meg a polgárok, 6 éve közfizetésen 8 férfit fogadtak. Ezek bérébe „minden külön füstöt tartó közösségek lakos” egy véka őszi gabonát és 15 krajcárt fizet, akinek nincs gabonája, az piaci áron váltja meg.¹³⁸ *Csikszeredában* két éjjeli

strázsát tartottak, akik „nappal tartoznak a compagniából a parancsokat elhordozni, (...) éjjel a várost kerülik és az órát kiabálják”, „militare részről a parancsnok minden este patrouleroztat”.¹³⁹ *Bereckben* a provincialisták közül éjjel-nappal 6 ember szolgálatot teljesített, ezek minden 24 órában váltották egymást. A gazdagabbak helyett a szegényebbek vállalták át a szolgálatot napi 9-12 krajcár és ellátás fejében.¹⁴⁰ *Udvarhelyről* azt jelentették, hogy „eleitől fogva (...) a város utcái kapitányságokra és tizedfőségekre volt és van felosztva (...), minden utcabeli gazdák tavasszal Szt. György és ősszel Szt. Mihály nap táján utcagyűléseket tartanak”, és minden utca fogad magának éjjeli strázsát, nyáron napi 9, télen 12 krajcár fizetésért.¹⁴¹ *Kézdivásárhelyen* csak 1829-ben vezették be az őrséget, amikor is 6 őr fogadtak, 3 este 9-től éjfélig, a másik három pedig éjféltől hajnal 4-ig volt szolgálatba, és „az órát és csendességet” is kiáltották. A bérük évi 40 Ft volt, ezt a jövedelmük alapján három osztályba sorolt és ennek alapján fizető polgárok adták össze.¹⁴² 1847-ben újabb tervet nyújtottak be a Főkormányzónak jóváhagyás végett. Eszerint „a városi éjjeli őrség, utcák és piac tisztítására, valamint a majorsági erdők őrzésére szegődési szerződés útján” 13 embert kívántak fogadni évi 50 Ft fizetéssel, amelyet a polgárok között igazságos mértékben osztottak volna szét. A Gubernium a katonai hatóságokkal is tanácskozott ez ügyben, de elvetette a tervet, azzal indokolva, hogy a székely határőrség 10. százada elejétől fogva ellátja az éjjeli őrséget, a város utcáinak és tereinek tisztítását pedig egy 1835-ben kiadott rendeletben szabályozták. A 10. határőr század káplárjai feliratukban elvileg ugyan helyeselték a tervet, de szerintük dupla megterhelést jelentene a lakosságra, és csak úgy egyeznének bele, ha a majorsági pénztárból fizetnék az öröket és „csak a város dolgaira használhatnák, és nem zselléreknek tekintenék őket, hanem mint a köztérhordozására megfogadottakat”.¹⁴³ *Illyefalván* és *Oláhfaluban* egyáltalán nem volt megszervezve az éjjeli őrködés.¹⁴⁴

Marosvásárhelyen ezzel szemben – ahogy írják – „emberemlékezett óta” szokásban volt, mégpedig „a közönséges terhektől

magukat megváltott polgárokon kívül a többiek közül a város négy fertályában éjjél előtt 2, éjjél után másik 2 strázsát rendelnek minden éjszakára”, ezeket cirkálónak nevezik, és tartoznak az utcákban vigyázni, a tüzet és minden gyanús dolgot az utcakapitánynak jelenteni. Ennek ellenére a város 18. századi jegyzőkönyveiben többször is szó esik fogadott örökről. 1787-ben például az esküdt közönség elhatározta, hogy a tolvajlások miatt „légyenek fogadott cirkálók bizonyos számmal”. Két évvel később kimondták, hogy az „éjjeli strázsák vagy vacterek” fizetésére „városunknak minden lakossága személy válogatás nélkül, gazdagra és szegényre, hivatalbelire és anélkül valóra tett tekintet nélkül, mindenk, akik csak a városunkban házakat bírnak, akárkik légyenek azok, egyaránt concuraljanak ezen fizetésben”.¹⁴⁵ Úgy tűnik azonban, hogy ez sem vált be, mert egy későbbi jelentés szerint 1802-ben a Gubernium egy rendelete következtében minden fertályba 4 éjjeli őrt, ún. Wachtereket állítottak évi 25 Ft fizetés mellett, akik a „Politiciai Directio” felügyelete alatt álltak. Mivel azonban a polgárok úgy tartották, hogy több károsodás történt, mint azelőtt, 1813-ban a Wachtereket eltörölték, és a régi rendszert visszaállították.¹⁴⁶ Ennek ellenére 1847-ben ismét 16 Wachtert találunk évi 28 Ft fizetéssel, de vásárok idején és rendkívüli esetekben a katonai hatóságok is adtak erősítést.¹⁴⁷

A katonai és civil hatóságok közti együttműködés nem volt zavartalan, különösen a levert forradalom utáni években éleződtek ki az ellentétek. A marosvásárhelyi tanács többször tiltakozott a katonaság által kirendelt éjjeli őrzékek miatt, azzal érvelve, hogy a közcsend és nyugalom még nem volt olyan mértékben megzavarva, hogy katonai segítséghez kellett volna folyamodniuk. Ez aláássa a civil hatóságok tekintélyét, és nyugtalanságot okoz a polgárok között. Ezeknek a hatalmi erődemonstrációknak a Gubernium segítségével kívántak véget vetni, de ez még a liberalizálódó 1860-as években sem sikerült. A Főhadvezérség 1861-ben ugyancsak tiltakozott a marosvásárhelyi tanács őrzékek elleni hirdetésének ellen, és a Guberniumot kérte, hogy szólítsa fel a

tanácsot, intézkedjék, „nehogy a katonaság és polgárság között zavar idéztesse elő”, mert bár a katonaságnak a legmérsékeltebb bánásmód van parancsolva, de – következik a burkolt fenyegetés – ha „a katonaság tetteleg a nép részéről bántalmaztatnék, a legkomolyabb következményeket idézhetné elő”.¹⁴⁸ A 19. század közepétől gyökeres átalakulásoknak lehetünk tanúi ezen a téren is: központi utasításra megszervezték a csendőrséget, akik ezentúl hivatásszerűen gondoskodtak a csend és rend fenntartásáról. A csendőrség Erdélyben 1867 után is fennmaradt, de közben a városoknak a rendőri szolgálatot is meg kellett szervezniük. Az átalakulás nem ment egyik napról a másikra. A csíkszeredai polgármester 1876-ban azt jelentette a Belügyminisztériumnak, hogy 1872-ben az új szervezet bevezetésekor felállítottak két városrendőrségi és két rendőrszolgálati hivatalt. A két utóbbi azonban főlegesen, mivel a helységben csendőrök is állomásoznak, és ők minden rendőri szolgálatot teljesítenek.¹⁴⁹

Szintén rendészeti kérdésként jelentkezett a prostitúció is. A higiéniai rendszabályok terjedésével párhuzamosan kísérletek történtek a *prostitúció szabályozására* is, bár e városokban ez viszonylag csekély mértéket öltött. Marosvásárhelyen már a 19. század elejéről találunk erre vonatkozó adatokat. 1815-ben a tanács elhatározta, hogy költöztessék ki őket a városon kívülre: „előfordulván az (...), ami egy jól rendelt városban sincsen, ezen a sz[abad] k[irályi] városban a hengerek a magok tisztatlanságokkal együtt benn a több tisztos polgárok közt laknak, szükségesnek tartja ezeket a c. k. a tisztos polgárok közül a városfalon kívül tenni és lakhelyeket oda rendelni”.¹⁵⁰ A probléma később is visszatért. 1868-ban a tanács a rendőrséghez fordult a többszöri „kéjhölgyek botrányos kacérkodása, és a tanyákon fölmerült éjjeli csendzavarások megszüntetése iránt emelt szóbeli panaszok folytán”. Elsősorban egy Hincz János nevű egyén ellen emeltek panaszt, aki előbb egy bérelt házban, később a saját házában folytatott ilyen üzletet már hosszabb idő óta. A Főkörmányszék jóváhagyta a tanács rendelkezését, amely a fő utcákból kitiltotta az illető hölgyeket.¹⁵¹

Komoly gondot okozott a települések számára a gyakori *tűzvész* is, annál is inkább, mivel az épületek nagy része fából készült és zsindelemmel volt fődve. Több nagy tűzvészről is tudunk. Illyefalván 1805-ban 178 épületet semmisített meg a tűz. Az „említett fatális tűz által szerencsétlenné tétetett, minden épületeitől, s több elő nem számlálható ingó vagyonaitól megfosztatott, s annál fogva végső pusztulásra és szegénységre jutott 56 számból álló gazdák” számára alamizsnát gyűjtöttek az egész birodalomban.¹⁵² A leginkább veszélyeztetett település Kézdivásárhely volt, sajátos településszerkezetének következtében. Az 1834-es nagy tűzvészben a város háromnegyede elpusztult: az 558 lakóházból 421 semmisült meg, a református templom is leégett, bástyájában a város régi okiratai is odavesztek. A kár meghaladta az egy millió rénes forintot. De a felajánlott segély ellenére – amelynek feltétele a kemény anyagból, új tervek szerint való építkezés volt –, karhatalommal sem lehetett megakadályozni, hogy a polgárok a régi helyen és rendszer szerint a faépületeket vissza ne építsék.¹⁵³ Ha nem is ilyen méretű, de a többi városban is pusztított időnként egy-egy tűz, Marosvásárhelyen 1876-ban okozott komoly károkat.

Hogy elejét vegyék a tűzkároknak, fokozatosan megszervezték a védelmet is. Kezdetben ez a fent említett éjjeliőrök feladata volt, de szükség volt külön intézkedésekre is. A *marosvásárhelyi* esküdt közönség jegyzőkönyveiben a 18. század második felétől rendszeresen találunk tűzvédelmi rendelkezéseket. 1791-ben például előírták, hogy „az utcakapitányoktól pedig szoros szám vétessék a lajtorjákról, horgokról és egyéb utcabeli instrumentumokról”.¹⁵⁴ Két évvel később megszabták, hogy minden utcának legyen 4-4 horga, 2-2 lajtorjája, 2-2 bőrvedre, ásassanak újabb kutakat és a Poklos-patakra gödröket, hogy megkönnyítsék tűz esetén az ol-tást.¹⁵⁵ 1805-ben a tanács azzal az indokkal tiltotta meg Kemény Anna bárónőnek, hogy a háza előtt egy kutat betömessen, mert egyrészt közterületen van, másrészt pedig tűzvész esetén a város összes kútja nem elegendő, ilyenkor a Marosról kell hordani a vizet.¹⁵⁶ A következő évben vándorcigányok letelepedését tiltották

meg a városban, a baromvásár mellett, „annyival is inkább, hogy azon hurubákhöz közel a marhás gazdáknak legtöbb szalmás épületek legyen”. Az esküdt közönség felszólította a magisztrátust, hogy „késelem nélkül, minekelőtte a tűz által valamely szerencsétlen romlás eshetnék a városban, azon hurubákat onnan (...) elhányassa.” Ugyanakkor a marhás gazdákat is felszólították, hogy a takarmányt ne a belső jószágon, hanem a külső „major helyeken” tartsák.¹⁵⁷

Székelyudvarhelyen a 19. század elején a székház emelésekor a levéltár céljára kőlábkra bolthajtásos ambitust építettek, és elhatározták, hogy a praetoriális házat cseréppel kell fedni, mivel mindkét felől könnyen gyulladó épület van, és a szomszédos romlófélben levő faistálló helyett kőből kell egyet építeni a patak mellett.¹⁵⁸ *Sepsiszentgyörgyön* a vásár áthelyezését a 18. század végén a mai főtérré is azzal indokolták, hogy „a malefactorokra és tűzre jobban vigyázhat ezen a tágas helyen a város; nincsen is oly szabados menedékhelyek a gonosztevőknek a megszabadulásra, mert nem recipiálhatják magokat a possessorok jószágaira, mint a belső piacon recipiálták és büntetlen maradván”.¹⁵⁹ A gyakori tüzesetek miatt a tanács a huszárezred parancsnokságával karöltve 1839-ben a város minden házat felülvizsgálta, és elrendelték, hogy egy éven belül mindenhol a zsúpfődelet zsindelemmel kell helyettesíteni.¹⁶⁰

A 19. század második felében aztán Erdély minden városban megalakultak az *önkéntes tűzoltóegyletek*. A marosvásárhelyi 1872-ben jött létre; az 1876-os nagy tűzvész után a városi tanács 1.800 Ft évi segélyt utalt ki számukra.¹⁶¹ A sepsiszentgyörgyi ugyanabban az évben alakult 65 taggal. 1876-ban itt is volt egy kisebb tűz, amelynek 21 ház esett áldozatul. Ennek nyomán az egylet állandó ügyeletet tartott a hasonló esetek elkerülése végett, míg 1882-től fizetett öröklet alkalmaztak. A 20. század elején már 120 tagjuk volt, és az egylet vagyona meghaladta a 15 ezer koronát, amelyből modernizálni tudták a tűzoltó-felszereléseket. Az egylet közéleti szerepet is betöltött, az 1894-ben létrehozott 17-20 tagú zenekara nem hiányzott egyetlen ünnepségről vagy közérdekű eseményről

sem.¹⁶² Hasonló egyletek máshol is működtek: Gyergyószentmiklóson 1874-től, Kézdivásárhelyen 1876-tól, Udvarhelyen pedig 1883-tól. Egy 1908-as kimutatás szerint mind a hat városban tevékenykedett egy-egy önkéntes tűzoltóegylet. A legnépesebb a sepsiszentgyörgyi volt 140 taggal, ezt követte Csíkszereda 97-tel, a többi egylet taglétszáma nem haladta meg az 50 főt.¹⁶³

A századfordulón jelentek meg és fokozatosan szaporodtak el az újfajta *közlekedési* eszközök; ezek újabb szabályozást tettek szükségessé. Székelyudvarhelyen 1899-ben hozták az első „bérkocsi iparról” szóló szabályrendeletet. A sajtó egyre többet foglalkozott a kerékpározókkal is, felszólítva a városvezetést: „az ilyen éjjeli [lámpa nélküli] sportembereket vagy a nappali csengő nélküli biciklistákat gépeikről kérlelhetetlenül szállítsák le, hogy ezzel a járvánnyá vált sportszenvedély tüze végképpen korlátozva legyen”.¹⁶⁴ Ugyanebben az évben alakult meg Sepsiszentgyörgyön a kerékpár-egylet, és itt is volt bérkocsi szabályrendelet, amelynek alapján már rendületlenül büntettek.¹⁶⁵ A század elején megjelentek az első gépkocsik, nem kis feltűnést keltve. A *Székely Nép* 1907-ben a következő esetről számolt be Sepsiszentgyörgyről: „Az Olt és a Csíki utca sarkán vasárnap este fél nyolckor nagy riadalmat keltett egy automobil, melynek pőfékelő zajától majdnem elragadt két ló kocsival együtt. Az automobil az Olt utca felé igyekezett nagy zajjal és meg nem engedhető gyorsasággal. (...) A tömeg igen fenyegető magatartást tanúsított az automobilistákkal szemben, sőt az automobil egyik ablakát be is törték.”¹⁶⁶ A történet azonban a két megvadult ló, a betört ablak és az ijedség ellenére szerencsésen végződött.

Fürdők, parkok

A 19. század első felében kezdődött meg a fürdőhelyek és különböző pihenést és szórakozást elősegítő létesítmények kiépítése. Borosnyai Lukács János marosvásárhelyi professzor még 1805-ben panaszt tett a Guberniumnál, hogy az általa létesített

fűvészkertet a csorda tönkretette, annak ellenére, hogy kerítéssel vette körül.¹⁶⁷ Ekkor még a tanács sem karolta fel az ügyet, nem úgy, mint egy évtizeddel később, amikor a Maros egyik – régebben Csegely, később Elbának elnevezett – szigetét egy francia származású vállalkozónak, bizonyos Hauchard Józsefnek adták 15 évre bérbe „egy jó ízlésű mulató helyé való formáltatás végett”. A szerződés lejárta után, 1830-ban, Dániel Elek táblabíró vette újabb 7 évre bérbe. A cél „arányosabb és kedvesebb ízlésű és az allodiális cassának ezután több hasznot hajtó mulató helyet formálni”, mivel „nemes hazánkban a pallérozódás sebes lépésekkel halad elé, és az ízlés is feinabbod, hogy ezen város e részben is más jól elrendelt városokhoz közeledhessék, a mostani idők környüállásaihoz és ízléshez alkalmaztattabb mulató helye légyen az idevaló publicumnak és az itt lakozó uraságoknak és nemes katonai rendnek”.¹⁶⁸ Daniel a szigeten három új épület kivitelezésébe fogott. „Egy feredő házat, egy fedeles kugli csarnokot és egy gloriettet” tervezett, úgy hogy a mulató helyet „új formában”, „a mostani ízlés szerint” alakítsa át. Ehhez a sok ültetést, „egyengetést, utak igazítását, martok feltöltését” a maga költségén kellett elvégeztetnie, hogy majd a szerződés lejárta után a város becsértéken az egészet átvegye. Ezzel – ahogy írják – nem csak a város jövedelmét akarták szaporítani, hanem a „pallérozódásra is utat nyitni igyekeztek”.¹⁶⁹ Orbán Balázs a 19. század '60-as éveiben lelkesen írta le a város mulató és szórakozó helyeit: a Trébely szőlőt csinos nyaralóival, a Teleki-kertet, a piaci Széchenyi-sétányt, de – jegyzi meg – „mindezeknél szebb s keresettebb az úgynevezett Elba”, „melyet magas jegenyesorok, s más fák árnyalnak, hol étterem, meleg fürdő s nyári színpad van, hol a zúgó hullámok körülzajlotta árnyas sétányok alatt friss egészséges léget szívhatnak a nagy számban kisereglő sétálók”.¹⁷⁰

A csíkszeredai tanács 1844-ben szintén kiutalt – egy különben igen csekély összeget – „gyógyvíz feredőház építése” céljából.¹⁷¹

A 19. század második felében e létesítmények és fürdőhelyek szerepe a városias életmód terjedésével összhangban egyre nőtt.

A városok mellett kisebb üdülőtelepek jöttek létre, amelyek a városi polgárok hétfégi, nyári pihenését és szórakozását szolgálták. Itt fürdőket, villákat, vendéglőket építettek. Ilyen üdülőtelepek voltak: Sugásfürdő Sepsiszentgyörgy, Szelyke Udvarhely vagy Zsögöd Csíkszereda mellett. Udvarhelyen a 19. század végén három szelykefürdői multság jövedelmét adták át a polgármesternek a sétatér kialakítására, a kollégiumi kert ugyanis nem felelt már meg az igényeknek. Szelyke mellett nyaranta az Erzsébet kert és a Jézus kápolnája melletti sósfürdő is vonzotta az udvarhelyieket. Az új életmód meghonosodását jelzi az is, hogy a református kollégium ifjúsága a bálokon „kirándulási alap”-ra gyűjtött.¹⁷²

Sepsiszentgyörgy mellett Sugásfürdőt kezdték kiépíteni a 19. század második felében. A 19. század '40-es éveiben fedezték fel a reumatikus betegségek kezelésére alkalmas széndioxid kigőzöl-gést, és egy szentgyörgyi birtokos építette ki a Gőzlőt. Az első nagyszabású villát 1869-ben, az első „vendégházat” 1873-ban építették. A '80-as években aztán megkezdődött a villák kiépülése.¹⁷³ A század végén már a városi költségvetésben a bevétel rovatban szerepel a fürdő bérbeadása a vendéglővel, hideg- és melegfürdővel, étteremmel, gőzlővel, ásványvíz kutakkal, tekepá-lyával, jégveremmel, kocsiszínnel és istállóval együtt. A fürdőt folyamatosan csinosították: a századfordulón a melegfürdőt bőví-tették, felszerelték kazánokkal, szivattyúval, új kényelmes fürdő-kádakkal, a sétányt nivellálták, új nyaralóházak épültek.¹⁷⁴ A 20. század elején, 1906-ban megalakult a Sugás Rendező és Szépítő Bizottság, amely közreműködött a sétányok kialakításában, az erdő-sítésben, a zenepavilon létrehozásában. A sugási út karbantartása nem kis gondot okozott fürdőszezon idején, mivel a városnak saját erejéből kellett ezt megoldani. Minden évben jelentették, hogy a tavaszi áradások miatt az út csaknem járhatatlanná vált.

A kisebb gazdasági potenciállal rendelkező települések azonban a kedvező természeti adottságokat sem tudták kihasználni. Az 1870-es években valóságos harc dúlt Udvarhely vármegye és Oláhfalú között Homoródfürdő kezeléséért. Bár Homoród Oláhfalú

tulajdonában volt, és „mondhatni egyedüli jövedelem forrását képezi”, a helységnek nem volt kellő pénzügyi fedezete nagyobb szabású beruházások végrehajtására, amelyek a kor követelmé-nyének szintjén álló fürdőhellyé varázsolták volna Homoródot.¹⁷⁵ A főispán méltatlankodása nem is volt alaptalan, hiszen ha megnézzük Oláhfalú 1861. évi költségvetését, akkor a mintegy 1.600 Ft-nyi jövedelem felét képezte a fürdők hasznóbérlete.¹⁷⁶ A főispán kérte, hogy a fürdőt helyezték közvetlenül a megye fennhatósága alá, mivel ott igen siralmas állapotok uralkodnak: a község nem tart fürdőorvost, nem elemezteti a vizet, a vendégek ki vannak szolgáltatva az esőnek és szélnek, az ivóvíz és a fürdő tisztaságára nem vigyáznak. Mindezt a tulajdonos község „saját érdekeit is ignoráló szűk látókörű felfogása és indolentiájá”-val magyarázza, és levonja a következtetést: „a község pedig sem értelmi, sem anyagi erejénél fogva nincsen abban a helyzetben, hogy a homoródi fürdőt a kor, a törvény és a község kívánal-mainak megfelelően berendezze”.¹⁷⁷ A leírás annak ellenére találó lehet, hogy tudjuk: a főispán és Oláhfalú között feszült volt a viszony a közigazgatási átrendezés következtében. A Belügyminisz-terium válasza így is tagadó volt, a kor liberális törvénykezése nem engedte meg, hogy valakit megfosszanak a tulajdonától, és a tulajdonost sem szoríthatták rá, hogy gyógyfürdővé nyilvánítsa a létesítményt. Bezárni nem lehetett, arra viszont kötelezni lehetett, hogy az egészségügyi előírásoknak megfeleljen.

Városkép a 19. század közepén

A 19. század első felében végbement változások ugyan hozzá-járultak az érintett helységek képének módosulásához, de ezek egyelőre nem voltak látványosak, csak az első lépést jelentették a városias külső elnyerése terén. A legtöbb kiváltságos település a kiegyezéskor még igencsak szerény kisváros képét mutatta, egye-sek pedig éppenséggel falusias külsejükkel lepték meg az odatévedt idegent.

Orbán Balázs, aki a 19. század '60-as éveiben bebarangolta a Székelyföldet, éppen ezt, a kiegyezés előtti átmeneti állapotot rögzítette. Mint a fejlődés jelét feljegyezte, hogy 1773-ban II. József látogatásakor *Marosvásárhelyen* még alig volt emeletes ház, a 19. század közepén pedig már sok ilyen volt, igaz hozzáteszi, hogy „azért a földszinti lakályosabb és kényelmesebb épületek – melyek a magyar városokat jellemzik – még ma is uralgók e városban, s ilyeneket nagy számban találunk nem csak a főbb utcákban, hanem még a piacon is”.¹⁷⁸ Ha rátekintünk Marosvásárhely piacának 19. század közepén készült látképére, szintén ezt az átmeneti állapotot érhetjük tetten: a házak több mint fele még földszintes volt, de már sok az emeletes kőház, és középen egy kis park is díszelgett. A '40-es években a piac közepén még a régi tanácsház állt „a környező ronda színekkel és boltokkal, és a rajta alól levő mocsárral”. Az osztrák csapatok vezére, Gedeon 1848-ban, miután elfoglalta a várost, felgyújtatta az épületet, leromboltatta és a romokkal feltöltötte a mocsaras részt. „Ez által – jegyzi meg maliciózan Orbán Balázs – ugyan megszépült és kitisztult a piac, hanem azért mégis egy kissé igen is törökös szépítési modorban történt (...). Úgy látszik, hogy Gedeon is ott tanulta város-szépítési elméleteit.”¹⁷⁹ A vásárhelyi főtér különben Orbán Balázs szerint egyike „honunk nem csak legnagyobb, hanem bizton legszebb vásártereinek”. A század közepén „londoni mintára” egy fákkal beültetett sétányt alakítottak ki, „hol zene és fagyfalda levén, kedves közeli sétahelye a vásárhelyieknek”.¹⁸⁰ Ez már a városi életforma elterjedését is jelzi. „E piac körül több oly csinos ház van, mely bármelyik nagyobb városnak is díszére válna, ilyen az Apolló-terem, Görög-ház, Henter-ház, Lábos-ház, Petráskó-ház s a gót modorban épült új városház.”¹⁸¹ A város közben egyre terjeszkedett, a mezők helyén új utcák jelentek meg. Ezek neve is sokatmondó: Dinnyeföld, Borjúmező, Újváros.¹⁸² Jelzik a város térfoglalását az addig mezőgazdasági területeken.

Az *udvarhelyi* főtér szintén kiérdemli Orbán Balázs dicséretét, hozzátéve: „kár azonban, hogy az oda épített városház csizmadia

és tímárszínek által meg van szaggatva, s több apró részekre felosztva”. A felső piacon, a református templom mellett egyfelől az „ódon, ízléstelen székház”, másik felől pedig a református kollégium „díszes épülete”.¹⁸³ Ha a század közepén készült metszetet nézzük, a néhány emeletes épület mellett még a főtéren is több falusias, zsindegyházzal fődött faházat látunk. A városnak két főutcája volt: a piacról keletre irányuló Bethlen vagy Darabont utca (a vár darabontjairól nyerte nevét) és a nyugati irányú Botos utca. Ez utóbbiról írta, hogy „ez oly szép és széles utca, hogy bármely nagy városnak is becsületére válnék; a kis falusias küllemű házak között sok szép nagy emeletes házak is emelkednek”.¹⁸⁴

Kézdivásárhelyen Orbán Balázst főképp az udvarterek ragadták meg; akkoriban ezek még az egész városban el voltak terjedve, nem csak a piac környékén. Ott több emeletes ház is volt, a „sikátorokban” túlnyomórészt földszintes házakat találunk, de – ellentétben a reformkori leírással – „mindenütt szorgalmat és tisztaságot találsz, rend és jóllét jelei mutatkoznak”.¹⁸⁵ A város nyugati részén, az Új utcában a volt székely határőrezred „igen szép, mondhatni nagyszerű tisztai lakjai” sorakoztak, és onnan nem messze a katonanövelde „palotaszerű épülete” magaslott.¹⁸⁶

Sepsiszentgyörgyről feljegyezte, hogy vásártere egyike Erdély legnagyobbjainak, nagyobb a kolozsvárinál is. Ezt néhány impozáns épület övezi: az épülőfélben levő Bazár, Háromszék székháza, a szék „palotaszerű kórodája”, a volt határőrezred tisztjeinek lakásai és az 1854-56 között épült városháza, amelyben a tanács hivatalos helyiségei mellett helyt kapott egy vendéglő, a kaszinó, egy „csinos és nagy” bálterem és több bolt.¹⁸⁷

CsíkSZEREDÁRÓL azonban lesújtó véleménye volt Orbán Balásznak. A várakozásokkal ellentétben – hiszen egy 110 ezres lélekszámú vidéknek egyetlen városáról van szó – „Szereda egy oly gyarló kicsiny helység, melynél nagyobb s városiasb küllemmel bíró falu Csíkban akárhány van”. A helység mindössze két utcából állt, délen a vár, és a határőrezred tisztai lakjai, a másik utca végén a nem túl díszes templom, „ezek közt pedig apró földszintes,

deszkával fedett házikók, csak néhány kisszerű bolt, néhány iparos és sütőcég s a sok korcsmát jelölő gyalult forgács cég sejteti, hogy városban vagyunk”.¹⁸⁸ Az egész városban a tisztí lakok kivételével mindössze 4 emeletes ház volt, az is a 19. század közepén épült. Az egyik visszaemlékezésben ezt olvashatjuk erről a korszakról: „Szeredában egy néhány középület, falukon a templom volt cseréppel fedve. Nem csoda, mert a legközelebbi cserépgyár Háromszéken, Nagybaconban volt. Csak a 70-es években kezdték a nagybaconi cserépvetők Csíkban is a cserepet vetni, mint vállalkozók. A módosabbak zsindegyel, dránicával vagy deszkával fedték házaikat, a legszegényebbek házaik s a módosabbak csúrei és más épületei szalmával voltak fedve.”¹⁸⁹ Ezt ugyan tiltották, de csak a '90-es évek végén sikerült az egyik alispánnak drasztikus eszközökkel a szalmafedeleket eltávolítani.

Gyergyószentmiklós „piaca egyike szebb vásártereinknek”, itt Orbán Balázs kiemeli a katolikus és örmény katolikus templomokat és az emeletes iskolaépületet.¹⁹⁰ Székelykeresztúron feljegyezte, hogy a város terjedelmes piacán „az újabb időben néhány igen csinos emeletes ház is épült”.¹⁹¹ Ezzel szemben Nyárádszeredánál azt a gunyoros megjegyzést teszi, hogy „valójában szükséges előre tudnunk, hogy városba értünk, mert különben ki nem találnók, lévén Marosszéknek akárhány nagyobb és szebb faluja ennél”. Előnyös fekvését figyelembe véve Orbán Balázs csodálatát fejezte ki, hogy nem csak hogy nem fejlődött, de éppenséggel visszaesett a 16. századi állapotokhoz képest. A helységnek alig több mint 400 lakosa volt, „s az egész helységben egyetlen kőépület sincsen, mert terjedelmes piacán, valamint utcáin is mind falusias küllemű, földszinti faházak vannak”, és két kis boltja „a városiasságnak jellegét szintén nagyon hiányosan tünteti elő”.¹⁹² A két Oláhfalva sűrűn épült deszka fedezésű házsorai két patak völgyében nyúltak fel a havas aljáig.¹⁹³ Illyefalva esetében „város és falu együtt is oly csekély helységet alkot, melynél nagyobb s városias küllemű falu elég van Háromszéken”.¹⁹⁴ Felvincből jóformán semmi sem maradt az 1848-as pusztítás és tűzvész után. Egy szemtanú szerint még

az utcatorok és telekhatárok sem voltak megállapíthatók, hiszen a faépületek teljesen megsemmisültek. Hasonló sorsra jutott az újonnan épült református templom és iskolaház, a papi és tanítói lakások és az egyház fogadója, valamint Aranyosszék még be sem fejezett székháza.¹⁹⁵ A pusztítás után azonban hamar újjáépült. Fejlődését elősegítette főút melletti kedvező fekvése és a szék tisztségének otthléte, ez „hova-tovább több vendéglő és csinos magánházak emelkedését eredményezi, s mindez összefüggőleg hat arra, hogy a múlt romjaiból kiemelkedett új Felvinc városias küllemet öltön. A széles utcákat mindenhol ízletes [!] földszinti épületek szabályos sorai szegélyzik, melyek körül tisztaság és rend mutatkozik.”¹⁹⁶

Orbán Balázs leírásából kitetszik, hogy a dualizmus kezdetén többé-kevésbé városias külseje Marosvásárhelynek, Kézdivásárhelynek, Székelyudvarhelynek, Sepsiszentgyörgynek és részben Gyergyószentmiklósnak és Székelykeresztúrnak volt. A többi vizsgált település nem, vagy csak alig különbözött a környező falvaktól. A külső tehát szorosan összefüggött a település általános fejlődési szintjével; nem véletlenül a többes funkcióval és fejlettebb gazdagsággal rendelkező helységek mutattak urbánusabb külsőt, bár meg kell jegyeznünk, hogy a magyarországi városok többsége még a századfordulón is „földszintes” város volt.

Városrendezés a dualizmus korában

A fejlődés legdinamikusabb időszakában azonban csak ezután kezdődött. A dualizmus idején és különösen az első világháború előtti három évtizedben indultak be igazán a városrendezési munkálatok, szabályozták a folyókat, új utcákat nyitottak meg, burkolták az utcákat és járdákat, parkokat, sétányokat létesítettek. Egyre nagyobb figyelmet fordítottak a higiéniai követelményekre, szabályozták a közterületek tisztaságát, vágóhidakat, közfürdőket építettek, elterjedt a közvilágítás és a század végén létrejöttek az első közüzemek, megkezdődött a villany, víz bevezetése, a szennyvíz elvezetése.

A dualizmus első időszakában az *utcák kikövezése és kivilágítása* volt napirenden. A kortársak ebben vélték a városi civilizáció első jeleit felfedezni. Ilyen jellegű kezdeményezések már 1848 előtt megjelentek. 1795-ben Marosvásárhelyt elhatározták, hogy „a Tanácsház mellett minden éjjel két lámpás szüntelen égő gyertyával tartatnék, mely a securitásra nézve is sokat használna”.¹⁹⁷ A következő év tavaszán megint napirendre került, hogy a tanácsház elejébe és a piac közepére lámpást csináltassanak.¹⁹⁸ Röviddel 1848 előtt a Gubernium utasította a városokat, hogy ahol még nem tették meg, ott szervezzék meg a közvilágítást. Így a Főkormánysház 1847-ben elutasította a kézdivásárhelyi tanács kérését, hogy a piaci bódékat lebontsák, azzal az indokkal, hogy ezek jövedelmet hoznak, és bár a majorsági pénztár „meglehetősen állásban” van, de kell a pénz az új tanácsház építésére és a város éjjeli kivilágítására, amelynek terheit a városnak kell hordozni.¹⁹⁹ A szerény kezdetek után a lassú fejlődés jeleként Marosvásárhelyen 1861-ben már 79 utcai lámpás világítására írtak ki árverést. Mivel csak egyetlen jelentkező akadt, és az is drágábban vállalta – a drága olajárakra hivatkozva –, mint amennyit a város ajánlott, a Főkormánysháztól kértek engedélyt, hagyja jóvá ezt a drágább ajánlatot, hogy az utcai világítás fennakadást ne szenvedjen.²⁰⁰ 1868-tól bevezették a nyári világítást is – most már 120 lámpás volt a város tulajdonában –, eddig ugyanis május és augusztus között az utcák nem voltak kivilágítva.²⁰¹ Csíkszeredában csak 1873-ban vezették be az utcák kivilágítását, és ekkor is még igen szerény keretek között. A város akkori polgármestere közadakozásból 30 lámpást állított fel, míg az egyik helyi örmény származású kereskedő, Száva Lukács 10 mázsa petróleumot ajándékozott erre a célra. 1876-tól a város a két megszüntetendőnek vélt rendőrszolgai állomás nyomán felszabaduló összegből kívánt két lámpagyújtót felfogadni és a világítás költségeit fedezni.²⁰² Székelykeresztúron szintén ebben az időszakban, 1875-ben vezették be a világítást, egyelőre azonban csak 5-10 petróleumlámpával és csak télen, délután 5 és este 10 óra között.²⁰³ A 20. század elején aztán, a villanyáram bevezetését követően itt

is áttértek ennek használatára. Sepsiszentgyörgyön hosszas tervezés után 1908-ban vezették be a villanyt. A polgármester diadalmasan jelentette: „Az egész közönség nagy örömmel és megleléssel fogadta székely városunk haladásának, fejlődésének az új és ragyogó hírnökeit. Nem is csoda, mert az eddigi nyomorúságos petróleumlámpák után – melyek leltár szerint 94-en voltak, de begyűlés, betörés, szél és eső miatt átlagnál 60 darabnál több nemigen pislákolhatott egyszerre közülük – most egyszerre 200 darab 16-16 gyertyafényű izzólámpa és 4 ívlámpa gyűlt ki az utcákon és tereken, s az addig legsötétebb messzeeső Felszegi utcába is felhatolt a fény...”²⁰⁴

Az utcák burkolása és a járdák kialakítása szintén gőzerővel folyt a 19. század második felében. Marosvásárhelyen 1871-ben több mint 14 ezer forintot költöttek erre a célra a város kasszájából. Ebből több mint 1.400 forintot az utcák tisztítására fordítottak; az utak tisztaságára és karbantartására ugyanis a városnak több munkása és igavonó állata állt rendelkezésre.²⁰⁵ Két év múlva már több mint 18 ezer forintot fordítottak erre a célra: ebből többek között kiköveztek 5.090 négyszögöl utat.²⁰⁶ Ennek ellenére 1876-ban Tolnai Lajos egy tárcában így pellengérezte ki a marosvásárhelyi állapotokat: „utcaink rondák, piszkosak, a drágán fizetett kövezet lépten-nyomon felszakadozva”.²⁰⁷

Ekkor már a közvélemény is figyelt az állapotokra. Udvarhelyen 1872-ben a helyi újságban éles kritikával illették a helyi tanácsot, amelyik az aszfaltos utcákon és tereken kavicssal tömte be a lyukakat, mondván, hogy foltozás helyett radikális javítás kellene.²⁰⁸ A század legvégén pályázatot hirdettek meg a járdák aszfaltozására, de ez csak a főutakra terjedt ki: a Kossuth- és Bethlen utca, valamint a Piactér mindkét, a szombatfalvi útnak csak egy oldalára. A sajtó lelkesedett: „rövid időn belül le lesz rakva az aszfaltjárda; rá nemsokára a villanyvilágítás lesz beállítva, esztendőre vagy kettőre lesz új városházunk s így színházunk és redoutunk”.²⁰⁹ Az ellenzék azonban inkább a bajokat látta meg: „A tavaly lerakott kövezet (...) hitványságának elérte a maximu-

mát, s a közlekedés (...) ma-holnap közveszélyes lesz.” Vagy a városház mögötti nyilvános WC-t kifogásolták. Kérték, hogy naponta fertőtlenítsék, mivel így a kora esti ürités alkalmával a „dögletes szagot” terjesztő „ocsmány szekerek” látványa kellemetlenné teszi a korzózást.²¹⁰ Ennek elősegítésére a tanács ugyanis néhány vaspadot is felállított az útszéli fák árnyékában, mondván „csaknem lehet kívánni a közönségünktől, hogy ha egyszer kitétte lábát az utcára, mint egy felhúzott automata addig sétáljon, amíg csak haza nem ért.”²¹¹

Sepsiszentgyörgyön is elhatározták, hogy mivel az utak fölöttébb fontosak, de teljesen elhanyagolt és majdnem járhatatlan állapotban vannak, szükséges a kijavításuk és burkolásuk; ezzel a feladattal az egyik tanácsost bízva meg.²¹² Igaz, még a 20. század elején is a Barompiacra vezető utca rendezése után az azt megelőző állapotokról azt írták: „az egész utca hosszában mély gödrök és alig járható meredélyek váltakoztak s esős időben a feneketlen sár miatt majdnem életveszélyes volt a közlekedés.”²¹³ A főtéri park alapjait 1880-ban rakták le: ekkor végezték el a teraszosítási földmunkálatokat a két sétány kialakításához és ültették a gesztenyefákat. A park alsó részét 1893-ban fásították.²¹⁴ A századfordulón a polgármester diadalmasan jelentette: „A város szépítésére nézve korszakalkotó lépés volt az 1897. augusztus–szeptember havában készített csinos aszfalt-járda, mely (...) 374 méter hosszú vonalon a város legélénkebb forgalmú központjában rakatott le (...) A város főterét nagyban csinosította ez a – városunkban első – aszfaltjárda, melynek 5 méter szélességű szép és kényelmes szakasza a közönségnek egyszerre a legkedveltebb sétálóhelyévé, *korzójává* vált, úgyannyira, hogy többi csinos sétatereink is az aszfalt miatt mellőzve vannak.”²¹⁵ Ugyanakkor a Bazar előtt a járdát gömbakác fasorral szegélyezték, a városház előtt felújították a platánsort, ez azonban nem bírta a száraz homokos talajt és hamarosan szintén akácokkal kellett helyettesíteni. Gondot okozott a vandalizmus is: a Szemerjára vivő út mentén a fiatal hársakat ismeretlenek kitördelték; újjáültetésére majd csak két év

múlva került sor. A város szélén, az Őrkő hegy aljában 40 holdnyi fenyvest is telepítettek, azzal, hogy majd „a közel jövőben a város egyik legszebb kirándulóhelye lesz”.²¹⁶ 1912-ben a tanács egy újabb határozata nyomán az utcák minimális szélességét 5 méterben állapították meg, a főutakat betonnal, a kisebb forgalmú utcákat aszfalttal, míg a külvárosokban kövel kellett burkolni, és városszerre előirányozták a járdák építését is.²¹⁷

Ennél jóval kezdetlegesebb viszonyok voltak Csíkszeredában. T. Nagy Imre visszaemlékezései szerint még az 1880-as években is a város két részét (a dombon fekvő Várteret és a templom környéki részt) egy mocsaras rét választotta el, amely esőzés idején járhatatlan volt. A képviselőtestületben a '80-as években állandóan felmerült ennek feltöltése és egy utca nyitásának gondolata, de mindig elnapolták. Ironikus színekben ecseteli Nagy Imre a további történéseket: „Sok évig nyugodt ezen stádiumban az ügy, de a képviselőtestületben igen gyakran kellett a polgármesternek azt a szokásos kézlegyintést ismételnie, míg végre kiadta a rendeletet a gazdatanácsosnak, hogy *Te Pista, menj ki Danival s a bakterekkel s azt az új utat cüvekeljétek ki, tudod-e, ott ahol már mondtam! Érted-e? A nagy kő mellett, a kidőlt sasig.*

Az magától értetődik, hogy a nyitandó utcának sem terve, sem rajza, annál kevésbé költségvetése nem volt. Kár lett volna ilyeneknek lenni, mert annak tudatában maga a képviselőtestület is megborzadt volna a kivitelől.”²¹⁸ A 19. század végére ez azonban kuriózumnak számított; a többi városban már szakszerűsödtek ezek a munkálatok.

A századforduló után mindenhol jelentős mértékben megnőtt a burkolt utcák és járdák száma.²¹⁹ Marosvásárhelyen például az első világháborúig a város minden főbb utcáját aszfaltozták, a külvárosokban pedig legalább a járdákat gránitlapokkal borították. A kisebb helységek e tekintetben is lemaradtak. Székelykeresztúron az első aszfaltozott járda csak 1912-ben készült el.²²⁰

A *folyók szabályozásának* és az árvízvédelemnek is figyelmet szenteltek. A marosvásárhelyi tanács 1876-ban a Belügyminiszté-

rium engedélyét kérte egy 100 ezer forintos kölcsön felvételére, amelyet a Maros szabályozására és gátak építésére akartak fordítani.²²¹ A „Bernády-érá”-ban a Maros minden hídját felújították és kőből újjáépítették. Sepsiszentgyörgyön 1905-ben épült meg az új vashíd az Olton. A 19. század végén Csíkszereda körzetében is szabályozták az Oltot.²²²

Építkezések a dualizmus korában

Szintén a dualizmus idején, és főképp az első világháború előtti három évtizedben nyerték el e városok ma is ismert külsejüket (már amennyi ebből megmaradt az 1989 előtti „szisztematizálás” nyomán). Akkor épült a legtöbb középület eklektikus stílusban, amelyek a mai napig meghatározzák a városképet. Ha kezdetben a középületek viszonylag szerény méretűek voltak, ahogy közeledünk a századfordulóhoz, úgy lettek egyre impozánsabbak. Építésükhöz nem egyszer fűződik botrány, korrupció, sikkasztás. Orbán Balázs a következőket írta a sepsiszentgyörgyi kórház (1852-54) építéséről: nincs kifogása az ellen, „hogy az ily középületek célszerűen, s ha mód van hozzá, nagyszerűen is épüljenek, hanem hogy a már úgyis túlterhelt nép a közügy ürügye alatt kizsákmányoltassék, az már sehogy sincs rendén”, főképp mivel a tiszt lakokat könnyen át lehetett volna alakítani kórházzá. „Hja, de ez esetben – teszi hozzá – nem lehetett volna a 30.000 Ft-ba került kórházat 130.000 Ft-ba számítva, 100.000-et eldividálni.”²²³ Az 1872-ben befejezett csíkszeredai városháza építése sem volt mentes a botrányoktól. Mánya Dávid vállalkozó beperelte a várost, mivel az csak becsáron volt hajlandó átvenni az épületet, és csak akkor, ha az építő több évre felelősséget vállal. A tanács azt állította ugyanis, hogy az épület alapja nem elég szilárd, az építőanyagok rosszabb minőségűek, mint ahogy azt a szerződésben kikötötték, az épület nem felel meg sem a célnak, sem a költségvetési előírásoknak. Mivel azonban ezeket az állításokat nem tudták bizonyítani, végül is a főispán közbenjárására a felek

kiegyeztek.²²⁴ A csíkszeredai tanács a következőképpen magyarázta, hogy mért építettek ilyen drága tanácsházat: „bár ha a város közönsége, mint kiváltságos város több évszázadok óta fennáll, mégis soha sem volt egy a kornak megfelelő illedelmes tanácsháza (hanem ehelyett volt egy omlófélben levő fabódéja); *miután az idő haladtával a körülmények oda fejlődtek, hogy a városoktól több kívántatik, mint a községektől, elkerülhetetlen szükség volt arra, hogy egy, a mostani kornak megfelelő városház építessék*”. Amúgy pedig az épület a város „díszére” van.²²⁵

Csíkszereda különben jó példa a városfejlődésre, hiszen még a 19. század közepén is falusias település volt. Miután megyeszékhellyé vált és a központi intézmények Csíksomlyóról ide költöztek, gyors virágzásnak indult, a legmagasabb fejlődési mutatókat felmutatva. Az intézményeknek székhely kellett, az ideköltöző és egyre szaporodó hivatalnoki rétegnek lakás, ezek a század végére egy egész kis negyedet alapítottak, amelyet „tisztviselőtelep”-nek neveztek. Az építkezések főképp a századfordulón élénkültek meg: 1888-ban készült el a megyeháza, 1908-ban a Postapalota, 1911-13-ban a katolikus gimnázium új épülete. Ennek következtében 1910-ben a városi építész hivatalát is létrehozták.²²⁶ Thirring Gusztáv az első világháború előtt megjegyezte, hogy az utóbbi húsz évben a palotához hasonló kőépületek teljesen városi külsőt adtak a helységnek, és a polgárság verseng a civilizáció vívmányainak minél gyorsabb átvételében”.²²⁷

Sepsiszentgyörgyön az 1848 utáni építkezések sora a már említett megyei kórházzal kezdődött (1852-54), a városházával (1854-56) folytatódott, ahol az adóhivatal és a távírda is irodákat bérelt. A városháza báltermét később színházteremmé alakították át. 1874-ben befejeződött a Bazar építése is, amelyet a helyi iparosoknak szántak, hogy ott heti és országos vásárok alkalmával áruikat kiállíthassák. Amikor azonban felszólították az ipartestületeket, hogy béreljék ki az árulóhelyül berendezett helyiségeket, ezt ők arra akarták felhasználni, hogy a más helységbeli iparosokat a piacról kizárják. Miután többszöri felszólítás után sem álltak el

ezeztől a feltételektől, elhatározták, hogy a Bazárt átalakítják: részben a tanács számára irodahelyiségekké – a városháza irodáit pedig bérbe adják –, részben pedig sörccsarnokká. Mivel azonban ebből sem folyt be elegendő pénz, egy újabb terv értelmében a felső emeleten a községi népiskolát kívánták elhelyezni – megtakarítva az iskolák bérét –, valamint egy felsőbb lányiskolát beindítani. A városi bérpalotát 1896-97-ben emelték. „Ez ma a város legcsinosabb épülete, mely kiváló díszére válik a Kossuth-térnek, hol annak helyén azelőtt csak egy deszkakerítés és egy mészárszék dísztelenkedett” – írta a polgármester.²²⁸ Kezdetben ideiglenesen a dohánygyárat helyezték el benne. A századfordulóra készült el a tanácsháza díszterme állandó színpaddal, és egyúttal a földszinti nagyvendéglőt is kibővítették. A városi tanács a század végén büszkén írta, hogy Sepsiszentgyörgy az utóbbi két évtizedben jövedelmét 3 ezerről 20 ezer osztrák forintra növelte; a város beruházásai meghaladják a 112 ezer forintot és ezt mind új épületekre költötték. Olyan jól gazdálkodtak tehát a város vagyónával, hogy ilyen eredményekkel „hasonló nagyságú város egy se dicsekedhetik”.²²⁹ A református kollégium épületei két szakaszban készültek el: 1870–76 és 1891–92 között. 1893-ban nyitotta meg kapuit a fiúárvaház impozáns új épülete. *Kézdivásárhelyen* a város tulajdonában volt a szálloda a Redouttal, amelyet 200 ezer forint értékben 1904-ben fejeztek be.²³⁰ *Székelyudvarhelyen* a 19. század végének legnagyobb megvalósításai: a Reáliskola (1891), a Katolikus Gimnázium (1893) és az eklektikus megyeháza (1896) voltak.

Marosvásárhely, a „mintaváros”

Marosvásárhelyen a 19. század utolsó két évtizedében szintén több középület készült: az Igazságügyi Palota, a pénzügyigazgatóság, a mészárosok társulatának székháza (1888), a csizmakészítő társulat székháza (1896), a nagyposta, az Osztrák-Magyar Bank (1900), a Székelyföldi Iparművészeti Múzeum (1891–93), a nagykaszánya (1896), a Csapatkórház és a Honvédcsapat Kórház (1896), a városi gőzfürdő (1898), a Szent Ferenc-rendi nővérek zárdája (1893), a református leányiskola (1890-92),

a fa- és fémipari szakiskola, a zsinagóga (1899–1900) stb.²³¹ Ezek közül néhány már magán viselte az új építészeti formakincs jegyeit.

Az igazi fellendülést azonban a 20. század elején, az ún. „Bernády-éra”-ban érte meg Marosvásárhely. Bernády György²³² 1902-1913 között volt első ízben a város polgármestere, és energikus munkája, nagyratörő tervei révén valósággal átalakította a város képét. A 19. század végén – az addigi fejlődés ellenére – még a főtéren is találhattunk zsindelyes házakat, a mellékutcákban pedig éppenséggel zsúpfedeles házak is akadtak, és csak a Főtér, valamint néhány fontosabb utca volt burkolva.²³³ Kelemen Lajos azt írja emlékirataiban, hogy a 19. század '80-as éveinek végén a Szántó utcát – ahol szülei is éltek – 80–85%-ban még földművesek lakták, és a házak háromnegyede szalmafedeles volt. Ha esett az eső, a szomszéd utcákból arra folyt le a víz, és a lesodort kövek és szemét elzárták a szomszéd utcákat is. A vasút mellett még nem volt utca, ahogy befordultak a Szentgyörgy utcából a vasút felé „már nem az utcán, hanem egy széna- és szalmahulladékkal s állati trágyamaradványokkal teli, elhanyagolt téren [haladtunk], melynek csak a bal felén volt egy kisméretű, külvárosias jellegű, itt-ott foghíjas házsor”.²³⁴ Még a főtéren is, a városházával szemben, a nyugati oldalon egyetlen emeletes ház volt, az Apollo-terem.

Bernády a városrendezésre nagy hangsúlyt fektetett: több tucat új utcát nyitottak (a helytörténetírás 117 új utcát fűz a nevéhez), ekkor épült a „Tisztviselőtelep”, parkokat alakítottak ki, az utak szélére fákat ültettek, az utcákat és járdákat aszfaltozták, megkezdtek a Somostetőn a város kirándulóhelyének kiépítését. Az első világháború előtt Budapest után Marosvásárhelynek volt a legtöbb aszfaltozott utcája.²³⁵ Munkáját nagyban segítették a városi építészek, közülük Radó Sándor neve a legismertebb. Bernády polgármestersége alatt több mint 3.000 parcellázást végeztek, felmérték a város teljes területét és átszervezték a telekkönyvet is.²³⁶ A fellendülés a magánszektorban is megmutatkozott. 1910-ben a városban 3.233 magánházat tartottak nyilván.

A magánberuházásokat a város adókedvezményekkel, ingyen vagy olcsó telekkel, kedvezményes árú építőanyaggal segítette.

A közüzemek nagy részét is ekkor alapították: a villanytelepet, a gázműveket, a vízerőművet a Maroson, a turbinát, a gátakat, az új vízműveket, az új vágóhidat, az új téglagyárat, és ekkor készült el a kanalizálás.²³⁷ A Maros összes hídjait újjáépítették, a régiek helyett új kőhidakat készítettek. Bernády messze kiemelkedett környezetéből, kihasználta a modernizáció kínálta esélyeket, néha korát is megelőzve. Miután a 20. század elején, 1911-ben felfedezték a sármási gázmezőket, Bernády felismerte az ebben rejlő lehetőségeket, a város számára „aranybányát” látott benne. A jobb tájékozódás érdekében tanulmányútra indult az Amerikai Egyesült Államokba, ahonnan 40 város meglátogatása után rengeteg új élménnyel, tapasztalattal és ötlettel érkezett haza.²³⁸ Bernády személyiségében csakugyan volt valami „amerikaias”, kirítt a korabeli erdélyi társadalomból.

Ugyanakkor folytatódott a nagyobb beruházások is, amelyekből a város orozslánrészt vállalt. Ekkor készültek el a legimpozánsabb középületek, köztük öt elemi iskola, a polgári iskola, a felsőtagozatos leányiskola, a felsőkereskedelmi iskola, a katonai alreáliskola, a magyar tanoncotthon, a Római Katolikus Főgimnázium, a Református Kollégium, a rendőrség, az Állami Gyermekmenhely, a Nyugdíjpalota, a Kereskedelmi és Iparkamara, a Lövölde stb. A többség továbbra is eklektikus stílusban készült, de egyre több épült a divatos szecessziós stílusban, mint például a Református Kollégium, a vízművek, a katonai alreáliskola, a Fa- és fémipari szakiskola, a felsőkereskedelmi iskola, a közigazgatási tanfolyam épülete, az Agrárbank, a Kereskedelmi és Iparkamara (Wigand Ede tervei alapján), a rendőrség vagy a Lövölde,²³⁹ valamint számos magánház.

A városképre a legmeghatározóbbak azonban kétségkívül a Városháza (1906–07) és a Közművelődési Ház, az ún. Kultúrpalota (1911–13) voltak. Mindkét épületet a szecesszió magyar vezéralakjának Lechner Ödönnek tanítványai, Komor Marcell és Jakab Vilmos budapesti építészek tervezték. A belső díszítésre a gödöllői

művésztelep vezető művészeit kérték fel. A Kultúrpalota freskóit Körösfői Kriesch Aladár, az üvegablakokat Róth Miksa kivitelezte Toroczkaí Wigand Ede és Nagy Sándor tervei alapján. A Palotában két hangversenyerem – a nagyobbikban értékes orgonával –, egy díszes Tükörterem (fogadások és bálók számára), zene- és nyelviskola, képzőművészeti, iparművészeti és néprajzi múzeum és könyvtár kapott helyt. Később a nagyteremben mozi is működött.

Az országos viszonylatban is kiemelkedően értékes szecessziós épületegyüttest a vármegyházának vagy színháznak kellett volna még kiegészítenie, amely harmadik oldalról is lezárta volna a teret, de ez az első világháború kitörése miatt nem valósult meg.²⁴⁰ A terv és a kivitelezés nem véletlenszerűen alakult. Bernády a tervezés, az építés, a díszítés minden szakaszában aktívan részt vett, a művészekkel konzultált, emberileg is kitűnő kapcsolatot építve ki velük.²⁴¹ Például a falképek témáját Körösfői Kriesch a Bernádyval való hosszas megbeszélések után véglegesítette. A díszítés különben tükrözi a korszak művelődési eszményeit.²⁴² A szecesszió megfelelt saját ízlésvilágának is; a gödöllői művésztelep szellemisége sokban egyezett a polgármester elképzeléseivel. Bernády felfogása szerint: „A tervezendő műnek minden ízében magyarnak kell lennie, (...) a magyar történetből és a székely népmondákból merített tárgyú képző- és iparművészeti remek kincsházának kell lennie, hogy az abban elhelyezett intézményeknek a tudós és írástudatlan, a hatalmas és alacsony sorban levő, a gazdag és szegény előtt egyaránt nyitva kell lenniök, és hogy ez intézmények révén kell annak az elválasztó falnak a lerombolására az első csákányütést megtenni, amely a magyar társadalmi osztályokat elkülöníti s a magyarság megerősödésének alapját képező egységes, demokratikus társadalom szervezését lehetetlenné teszi.”²⁴³ Egyetérthetünk az alábbi értékeléssel: „A marosvásárhelyi Kultúrpalota együttese minden részletében átgondolt program eredménye. A művészek egyik vezető eszméje volt a Ruskint követő társadalomfilozófia, a hit a szép kultusza által megreformált társadalomban.”²⁴⁴ Ugyanez

a tudatosság vezérelte a képtár anyagának összeválogatásánál, valamint a könyvtár megszervezésénél.

Ezek a nagyszabású építkezések, valamint a városrendezésre és szépítésre tett erőfeszítései révén Bernády egy bő évtized alatt szerény vidéki városból modern várossá változtatta Marosvásárhelyt, méltóvá tette regionális szerepköréhez. Tevékenysége országos szinten is a legintenzívebb és legnagyobb szabású elgondolásokkal vetekedett. Bernády abba a városépítő polgármestertípusba tartozik, amelyhez Bárczy István budapesti vagy Kada Elek kecskeméti polgármesterek, és amely különben nem volt ritka a századforduló Magyarországon.²⁴⁵ Az előbbivel politikai demokratizálódási törekvései is rokonítják, és bár szerényebben, de szociálpolitikai kezdeményezéseknek sem volt híján (ez utóbbira példa a Nyugdíjpalota, a városi nyugdíjas tisztviselők helyzetének megoldására). Marosvásárhely a modern urbanisztikai törekvések mintavárosává vált, ezáltal feljebb kerülve a magyarországi városok urbanizációs ranglétráján is.

A fejlesztés árnyoldalai közé tartozott a város hatalmas méretű eladósodása. Egyedül a városháza 700 ezer koronába került. Hiába használta ki a kedvező alkalmat, ti. azt, hogy Ferenc József koronázásának 40. évfordulója alkalmából, mint a koronázás emlékére készülő épület (kezdetben mint „Ferenc József Közművelődési Ház” szerepelt) minisztériumi támogatást is kapott, ezt különböző gyűjtésekből, pótdókból, adományokból és kölcsönökből kellett pótolni.²⁴⁶ 1902–1912 között a város 12 alkalommal folyamodott államkölcsönhöz, összesen több mint 17 millió korona értékben. Ezt még más forrásokból is pótolták, úgy hogy 1917-ben mintegy 31 millió koronára rúgott az adósság. Az első világháború egyrészt megszakította ezt a példátlan fejlődési szakaszt, másrészt azonban „megmentette” a várost az adósságok következményétől. A budapesti bankokkal és a magyar állammal szembeni, „külföldivé” vált adósságokat 1927-28-ban a városra nézve előnyösen rendezték.²⁴⁷

A marosvásárhelyihez fogható városfejlesztési elképzelésekkel a többi városban nem találkozunk. Ha jóval szerényebb mértékben

is, de a századfordulón azért itt is nagyobb szabású építkezések folytak, nem ritkán éppen szecessziós stílusban. A reprezentatívabb szecessziós épületek közül megemlíthjük Székelyudvarhelyen a Katolikus Gimnáziumot (1911-ben fejezték be) és a Református Kollégiumot (1912), Csíkszeredában a Katolikus Gimnázium 1913-ban átadott új épületét. Sepsiszentgyörgyön a városkép érdekes összetevőjét képezik a Kós Károly által tervezett épületek. A legértékesebb és legismertebb közülük a Székely Nemzeti Múzeum 1913-ra elkészült épületegyüttese, de Kós tervezte a református elemi iskola, a mai Textiliskola, a kórház új épületét, valamint néhány magánházat.

Lakásviszonyok a számok tükrében

A statisztikai adatok csak kiegészítik a fenti képet, lényegesen azonban nem módosítják. Az egy házban lakók átlaga az urbanizációs szint egyik mutatója lehet. Az első erdélyi népszámlálás alkalmával, 1785–86-ban a taxás helyeken átlagban 6,19 személy élt egy házban, az egyszerű mezővárosokban 6,92, de tudjuk, hogy az összeírásból hiányoztak a határőrök, tehát egy jelentős része a taxás helyek lakosságának. A legmagasabb átlagot mindenképpen Marosvásárhelyen találjuk (7,19).²⁴⁸ Pontosabb adataink csak a 19. század közepétől vannak. 1857-ben Erdélyben egy házban átlag 4,80 személy lakott, a városi rangjukat megőrző településekben 5,86, míg a „lecsúszókban” 4,49. A legnagyobb átlagot most is Marosvásárhelyen találjuk (7,65). A városokban egy lakásban legkevesebben Sepsiszentgyörgyön (3,86), legtöbben pedig Marosvásárhelyen (5,74) éltek. A nagyobb bérházak hiányát mutatja az is, hogy a városokban átlag 1,24 lakás volt egy házban.²⁴⁹

1870-ben a székelyföldi városokban egy házban átlag 6,52 személy lakott (Erdélyben 4,92). A városokban ugyanekkor az épületek 5,51%-a volt emeletes (Erdélyben 0,80%), az összes épület 4,83%-a pedig középület (Erdélyben 2,54%), a legtöbb Marosvásárhelyen (6,05%) és Csíkszeredában (5,88%), a legkisebb a falusias településeken (pl. Illyefalván 2,29%). Emeletes házból abszolút számban Marosvásárhelyen (99), Székelyudvarhelyen (74) és

Kézdivásárhelyen (73) volt a legtöbb, de ha arányait tekintjük, akkor megváltozik a rangsor: a legmagasabb arányt az emeletes házak Udvarhelyen (12,2%) érték el, ezt követte Kézdivásárhely (7,2%) és Marosvásárhely (6,6%); Sepsiszentgyörgyön mindössze a házak 2,7%-a volt emeletes, Csíkszeredában 2,6%-a, a többi helységben kevesebb mint 1% (Illyefalván egyáltalán nem volt emeletes ház, de Oláhfaluban és Bereckben is elhanyagolható számuk), ami tehát megerősíti a fentebb idézett leírásokból kibontakozó képet. A magyarországi városokban a házak több mint 10%-a volt emeletes, a Székelyföldön pedig – ha beleszámítjuk a „lecsúszó” településeket is – mindössze 4,5%-a. A 20. század elején lassan ugyan, de javultak a mutatók. Marosvásárhelyen az 1908-ban készült épületek 8,7%-a volt emeletes, Csíkszeredában 10,7%-a, Kézdivásárhelyen 11,1%-a, igaz az utóbbi kettőben jóval kevesebb ház épült, és a többi helységben továbbra is földszintes építkezés folyt.²⁵⁰

Az egy házra eső szobák száma 1870-ben átlag 1,5 körül mozgott, ennél kisebb volt a falusias településeken, a legnagyobb pedig Marosvásárhelyen (3,1) és Székelyudvarhelyen (2,8). Az egy házban élők átlaga is Marosvásárhelyen volt a legmagasabb (9,1), ezt követte Udvarhely (7,6) és Kézdivásárhely (6,5), a többi helységben 5 alatt maradt a lakók száma (Illyefalván 3,1).²⁵¹

A lakások komfortszintje, bár fokozatosan javult, az első világháború előtt – egy szűk réteg kivételével – meglehetősen alacsony maradt. A családok többsége szerény körülmények között élt, átlagban 1,5 szobával rendelkeztek. A lakások is többnyire 1-2 szobásak voltak.²⁵² Egyes rétegek – mint ezt például a marosvásárhelyi munkások esetében láttuk – nyomorúságos feltételek között éltek. De még a jobbmódúak közül is csak kevesen élvezték a modern civilizáció vívmányait. Csíkszeredában 1900-ban az 541 házból mindössze 5-ben volt fürdőszoba.²⁵³

Az első világháború előtti utolsó népszámlálás alkalmával, 1910-ben Magyarországon átlag 5,9 (ezen belül Erdélyben 4,8) személy lakott egy házban, de a városokban ez a szám jóval

magasabb volt (12,7), a legmagasabb Budapesten (44,1) és Pozsonyban (22,9). A vizsgált városok, bár a vármegyék szintjét némileg meghaladták, de messze elmaradtak a magyarországi városok átlagától.²⁵⁴ A magyarországi városokban az épületek 46,2%-a készült téglából vagy kőből, és 59,1%-uk volt cseréppel fődve. Ezt egyedül csak a marosvásárhelyi értékek közelítik meg, a többi városban a házak egyharmada vagy kevesebb mint egyharmada készült tartós anyagból. A házak nagy többsége még a 20. század elején is fából épült. Cseréppel volt fődve a házak kétharmada Székelykeresztúron és Csíkszeredában, a többi városban egyharmad körül mozgott ezek aránya, még Marosvásárhelyen is a házak kétharmada zsindeles volt.²⁵⁵

A fenti adatokból is az tűnik ki, hogy a kiegyezés után a legvárosiasabb külsővel Marosvásárhely, Székelyudvarhely és Kézdivásárhely rendelkeztek. Közülük Marosvásárhely fejlődött a legdinamikusabban, így mutatói megközelítették a magyarországi városok átlagát. A másik két város közül Udvarhely – megyeszékhellyé válva – szintén viszonylag gyorsan fejlődött, míg Kézdivásárhely megőrizte archaikus struktúráját, a vidéki kisváros báját, a többségében fából épült házaival. Ezzel szemben a sokkal rosszabb pozíciókból induló Csíkszereda látványosan fejlődött, miután megyeszékhellyé vált. Érezhető és egyre mélyülő a különbség a települések két kategóriája között: azok közül, amelyek elvesztették városi rangjukat egyedül Székelykeresztúrnak volt városias külseje, a többiek nem különböztek a falvaktól sem mutatóikban, sem kinézésükben.

Közművesítés

A modern város elképzelhetetlen közművesítés nélkül. Ennek elterjedése a századfordulóra esik. Ebben az időszakban ezeknek a civilizációs vívmányoknak a meglétén jól mérhető az adott település urbanizációs szintje is. Erdélyben az első vízmű Kolozsváron készült el 1887-ben, de a következő években 10 másik

városban is megépítették. A villanyvilágítást először Temesváron vezették be 1884-ben, és a kontinensen ott használták elsőként utcai világításra. A történeti Erdélyben az első villanytelepet Tordán építették meg 1902-ben, de 1910 előtt 9 másik városban is üzembe helyeztek hasonló létesítményt.²⁵⁶ Az első világháború kitörése előtt pedig 20 városba, tulajdonképpen Erdély minden fontosabb városába bevezették a villanyt.²⁵⁷ *Marosvásárhelyen* erre 1899-ben került sor, és még ugyanazon év novemberétől az utcák kivilágítására is használták.

Az első gyár, amelyik rátért az elektromos energia használatára, Farkas Mendel fűrészgára volt, amelyik mellett a villanytelep is működött. Ezt azonban már 1902-ben „kinötte” a város. Ezért 1907-ben megvásárolta és kibővítette a villanytelepet, de az egyre növekvő kereslettel így is alig tudtak lépést tartani. A villanyáramot az iparban is egyre szélesebb körben kezdték alkalmazni, 1908-ban 29 villanymotort tartottak számon. Ezért hamarosan elkészült az új villanytelep nagyszabású terve; 1910-ben a város 1 millió korona kölcsönt vett fel ennek megvalósítására. 1912-ben a villanyhálózat hossza elérte az 50 km-t.²⁵⁸ Az 1908-ban épített vízművek szintén nem tudták kielégíteni a növekvő igényeket – a következő évben már 38 km volt a vízvezetékek hossza és a telep napi kapacitása 750-900 m³ –, így 1912-ben ehhez is elkészültek az új tervek. A megvalósítás közel 2 millió koronát emésztett fel, a város kanalizálása pedig újabb 3 milliót.²⁵⁹ Az 1912-es nagy árvíz után új gátakat építettek, szabályozták a Poklos patakot, és a Maroson egy kisebb vízerőmű is elkészült, amelyiknek kettős feladata volt: áramot fejlesztett, a hozzátartozó vízesárok pedig védelmet jelentett az árvizek ellen. A budapesti Ganz-művek által gyártott erőművet 1914-ben adták át és ez most már teljes mértékben kielégítette Marosvásárhely szükségleteit.

Sepsiszentgyörgyön az első vízvezetékét 1899-ben adták át. A városi mérnök által vezetett munkálatokat a városi közönség nem fogadta osztatlan örömmel. „A vezeték csöveinek úgy a szántóföldeken, mint a város utcáin és terein való lerakása alkalmával az újítást gyanús szemmel néző közönség folytonos panaszokkal és akadályozó kifogásokkal élt”, ráadásul a 7%-os vízvezetéki pótló

miatt egymást érték a feljelentések és panaszok a megyéhez és a minisztériumhoz.²⁶⁰ A mérnökkel szintén nézeteltérései támadtak a városnak, az ennek nyomán indított pert a város elvesztette, ez újabb anyagi nehézséget okozva. Az első évben a négy közkút mellett összesen 90-en vezették be a vizet, köztük a nagyobb intézmények, illetve gyárak. 1912-ben a város akarta átvenni a vízműveket, ezért 200 ezer koronás kölcsönért folyamodott.²⁶¹

A századfordulón nyílt meg a város első „gőz- és kádfürdője” is Nagy Elek helyi kalapgyáros magánvállalataként. A fürdő „ízlésesen, csinosan van építve és berendezése is teljesen modern. El van látva egy meleg és egy langyos tükörfürdővel, gőzkamrával, langyos és hideg zuhanyokkal, valamint vízgyógyra vagy Kneipp-féle kúrára szükséges felszerelésekkel. A kádfürdő fayence-kádakkal s határozottan fényűzéssel van berendezve. A szükséges vizet a vízvezeték szolgáltatja hozzá. E fürdő már régóta érzett közszükségletet pótló, új intézménye városunknak” – írta a polgármester.²⁶² A villanyt 1907-ben vezették be, amikor az utcákon is 200 körtérből gyúlt ki a fény.²⁶³ *Csíkszeredában* 1911-ben vezették be a villanyt, ugyanakkor kezdődött el a kanalizálás és készültek el a tervek a víz bevezetésére, az utcák aszfaltozására és a villanyhálózat továbbfejlesztésére.²⁶⁴ *Gyergyószentmiklóson* a villanytelepet 1903-ban adták át, *Székelyudvarhelyen* pedig 1908-ban vezették be a villanyt.²⁶⁵ A közeljövő tervei között szerepeltek Gyergyószentmiklóson 1908-ban a városrendezés, a víz bevezetése és a kanalizálás, valamint egy korszerű városháza és kórház építése. A városi rangjukat elvesztett településeken nem találunk közművesítést. Az egyetlen kivételt ezen a téren is némileg Székelykeresztúr jelentette, ahol a főutca kanalizálását közvetlenül az első világháború előtt elvégezték, de a villanyt csak a két világháború között vezették be.²⁶⁶

Az első világháború előtt, 1908-ban villanyáram a 6 város közül 4-ben volt.²⁶⁷ Vízmű csak Marosvásárhelyen és Sepsiszentgyörgyön működött, de a terv már Kézdivásárhelyen is készen állt, a kanalizálás Marosvásárhelyen 28,5 km hosszúságban készült el, és megkezdődött Csíkszeredában (0,62 km) és Székelykeresztúron

is. A székelyföldi városok ezzel beilleszkedtek a magyarországi rendezett tanácsú városok átlagába. Németországban ugyanekkor a 2.000 lakoson aluli települések 33,5%-ban, a 2-5.000 közötti települések 46,2%-ban, míg az 5-20.000 közötti települések 70,7%-ban volt vízmű, ez utóbbiak 55,3%-ban gázmű, 18,6%-ban pedig villanytelep is.²⁶⁸ A közművek gyors elterjedése 1870 után következett be, hiszen a 19. század közepén még katasztrofális viszonyok uralkodtak. A közművek a városi feladatkör bővülésével jártak. Érdekes volt a villanytelepek története, mivel létrejöttüket sokáig a gázművek próbálták megakadályozni. A századfordulón aztán egyre-másra épültek a villanytelepek.²⁶⁹ A poroszországi helyzetet vizsgálva jól kimutatható a különbség a keleti és nyugati régió, város és vidék között. Például 1907-ben minden 100 ezer lakosnál népesebb városban volt kanalizálás, míg a 2.000 lakosnál kisebb települések mindössze 0,5%-ban. Vágóhíd a század elején a 87 legnépesebb városból 81-ben, a 2.000 lakosnál kisebb települések 8%-ban volt. Jellemző, hogy amíg a 2.000 lakosnál népesebb városok 56%-a rendelkezett vágóhíddal, addig a hasonló népességű falvaknak csak 4%-a.²⁷⁰

A *köztisztaság* fenntartását külön vállalat látta el Marosvásárhelyen, Sepsiszentgyörgyön és Székelyudvarhelyen, a többi helységben ez továbbra is a lakosok feladata maradt. Marosvásárhelyen a köztisztasági vállalatnak 18 dolgozója volt, 2 locsoló ciszterna, 5 szemetes kocsi és egy seprőgép segítette munkájukat; Sepsiszentgyörgyön 10 munkás, 1 ciszterna és 2 kocsi, Udvarhelyen 9 munkás és 3 kocsi látta el ezt a feladatot.²⁷¹

Az utak tisztítása mellett a higiéniai szabályok betartásának egyik feltétele a *vágóhidak* építése volt. Az új rendszabályok elfogadtatása azonban nem volt zökkenőmentes. Székelyudvarhelyen 1874-ben épült meg az új közvágóhíd, amit a város eladott a mézsáros ipartársulatnak. A közvágóhíd kötelező használata ellen a polgárok tiltakoztak. A polgármester válaszában a következőképpen fogalmazott: „jövőre a rendet és tisztaságot kell megszokni, s még ezt is valami nagy bajjal talán csak megszoknák,

csak hogy a meghatározott csekély díjat ne kellene fizetni”.²⁷² Az új vágóhíd sem állhatott a helyzet magaslatán, mivel 1898-ban a helyi újságban több cikk is foglalkozott az ottani „közegészségügyi szempontból szörnyű” közvágóhíddal, amely helyett sürgősen újat kellene építeni. Szintén ott találjuk – a nem éppen elfogult véleményt – a város állapotáról: a városban nincs egy kút, amelyiktől ne kellene tartani, hogy vize fertőzött, a világítás rossz, nincs sétatér, gőzfürdő, uszoda, még egy rendes városháza sincs.²⁷³

A többi városban is sorra felépültek a közvágóhidak: Kézdivásárhelyen 1884-ben, Marosvásárhelyen az új, modern vágóhíd 1904-ben, Sepsiszentgyörgyön 1905-ben, Csíkszeredában 1906-ban.²⁷⁴ Közfürdők szintén minden városban léteztek: Marosvásárhelyen kettő is, az egyik egy neobarokk stílusú impozáns épületben. Sepsiszentgyörgyön az 1905-ben megnyílt hideg- és melegfürdő közüzemi formában működött.²⁷⁵

A 19. század, de különösen az első világháború előtti két évtized döntő időszakot jelentett az urbanizáció terén. Ez jól érzékelhető a városkép változásán, valamint a modern civilizáció vívmányainak behatolásán. A 19. század első felében még többnyire szerény mezővárosi kép tárul elénk, amely nagymértékben magán viseli a vásárcsopont jellegzetességeit. Városrendezési elképzelések, a higiéniai szempontok figyelembevétele ekkor még inkább csak Marosvásárhelyen figyelhető meg. Ebben az időszakban kezdődtek meg azonban a nagyobb szabású középítkezések, amelyek a millennium környékén és a 20. század elején élték virágkorukat. A városok – főképp a városközpontok – ekkor nyerték el ma is látható képüket. A városok növekedésével és a modernizációs törekvésekkel párhuzamosan egyre inkább előtérbe került a városrendezés. Új utcákat jelöltek ki, új negyedek épültek fel, parkokat, üdülőhelyeket, fürdőhelyeket létesítettek, megalakult a tűzoltóság, a rendőri hivatal, felépültek az impozáns középületek, a századfordulón gyakran a divatos szecessziós stílusban, és nem utolsósorban megalapították a közüzemeket: a legtöbb városban bevezették a villanyt, a vizet, fokozatosan kiépült a csatornázás.

Jellemző módon e téren még markánsabbak a különbségek a települések két csoportja között: a városok látványosan fejlődtek, míg azok a helységek, amelyek elvesztették kiváltságaikat, külsejükben falusiasak maradtak, és a modern civilizáció vívmányai sem hatoltak be ide. Még a közülük legfejlettebb Székelykeresztúron is csak szerény kezdeményezéseket találunk e téren. Az élen Marosvásárhely és a többi megyeszékhely állt, ezt követte Kézdivásárhely és Gyergyószentmiklós, tőlük leszakadva Székelykeresztúr, míg a többi „lecsúszott” település gyakorlatilag alig, vagy egyáltalán nem különbözött a falvaktól. Említésre méltó Kézdivásárhely relatív lemaradása is. Ha a 19. század első felében még a három legurbánusabb település egyike a Székelyföldön, a vámháború következtében beálló gazdasági stagnálás és az adminisztratív szerepkör hiánya következtében a század végére Sepsiszentgyörgy és Csíkszereda is megelőzte e téren, amelyeknek – különösen ez utóbbinak – lenyűgöző a fejlődési ütemük.

A legfejlettebb azonban továbbra is Marosvásárhely maradt, amelyik a Bernády-érában a modern urbanizációs törekvések valóságos mintavárosává vált. Hogy mennyi volt ebben a helyi erők szerepe, és mennyi a külső segítség? Ezt a kérdést éppen Marosvásárhely kapcsán tehetnénk fel, hiszen szó volt már a város óriási mértékű eladósodásáról. A jelenség – ha nem is mindenhol ilyen kirívó mértékben – jellemző volt más magyarországi városokra is. Igaz, ha összehasonlítjuk a Thirring Gusztáv által közölt adatokat a városok 1879-1908 közti beruházásairól, akkor Marosvásárhely sokkal inkább besimul az átlagba. Ebben az időszakban ugyanis Kolozsvár a 21 millió koronás beruházásaiból mindössze 3,1 milliót fedezett saját jövedelemből vagy bevételből, míg Marosvásárhely esetében az 5,8 millióból 1,5 koronát, de Kecskemét 24 millió koronát ruházott be kölcsönből, Szeged 32 milliót, Győr 11 milliót, Nagyvárad 14 milliót. A rendezett tanácsú városok esetében már szerényebb összegekről van szó. Erdélyben Brassó (a 3,1 milliós beruházásokból 0,9 millió saját forrásokból), Szeben és Beszterce után a legnagyobb beruházásokat Sepsiszentgyörgy

hajtotta végre (1 millió korona).²⁷⁶ Ez nem utolsósorban a két erőskezű polgármester Császár Bálint és Gödri Ferenc érdeme volt. Hogy mire fordították a kölcsönöket? Marosvásárhelyen a legnagyobb tételek – a régebbi kölcsönök törlesztése mellett –: a vízvezeték (1,3 millió korona), közigazgatási épületek (743 ezer), laktanyák (810 ezer), állami iskolák (607 ezer), Sepsiszentgyörgyön a villamos művek és vízvezeték.

A székelyföldi megyeszékhelyek sem tettek mást: próbálták a mintát követni, felzárkózni a többi város színvonalához és ehhez igénybe vették az állam segítségét. Marosvásárhely azért is tekinthető mintavárosnak, mert ott egységes koncepció alapján folyt a nagyszabású városfejlesztés.

Jegyzetek:

1. Spielmann József: A Nyelvmívelő Társaság orvosai. In: uő: *A közjó szolgálatában. Művelődéstörténeti tanulmányok*. Bukarest, 1976. 276-280.
2. Szabó Miklós – Szögi László: Marosmenti diákok külföldi egyetemjárása. In: Pál-Antal Sándor – Szabó Miklós: *A Maros megyei magyarság történetéből*. Marosvásárhely, 1997. 110-118.
3. ML F 9, 117 lt. 4. sz.
4. Spielmann József: i. m. 238-241. Tettét a korabeli városleírások mind említik, mint a város egyik nevezetességét. Az alapító nem számolt azonban a nagy történelmi változásokkal, a tőkének ugyanis 1920-ig kellett volna kamatoznia felhasználás előtt. Lásd Orbán Balázs: i. m. IV. 137-139.
5. Karl Gutkas: i. m. 106.
6. Lásd Arnold Huttman: Die Entwicklung der Heilberufe in Siebenbürgen. In: idem: *Medizin im alten Siebenbürgen. Beiträge zur Geschichte der Medizin in Siebenbürgen*. Hrsg. Robert Offner. Hermannstadt/Sibiu, 2000. 112-113.
7. MOL F 52, 134. köt.
8. MOL F 37 Praesidialia, 400. cs.
9. MOL F 46, 828/1830.
10. Uo. 5320/1830.
11. Uo. 8490/1830.
12. MOL F 37, 400. cs. A polgári kórház évi költségvetése 3.636 Ft, míg a katonaié 5.332 Ft volt, és ez utóbbi 223 beteget látott el összesen.

13. Öt száz város – Nagyszében, Brassó, Beszterce, Segesvár és Medgyes – felcserei Izabella királynétól kaptak 1550-ben privilégiumot, hogy céheket alapíthassanak. Arnold Huttman: i. m. 57.
14. MOL F 46. 9550/1830.
15. Uo. 2854/1805.
16. Uo. 13173/1830.
17. Uo. 7346/1830.
18. Uo. 11919/1847.
19. Uo.
20. Pakot Levente: i. m. 90-92
21. Uo. 94-95.
22. Benda Gyula: Halálozás és halandóság Keszthelyen 1747–1849. In: Faragó Tamás – Őri Péter (szerk.): *Történeti demográfiai évkönyv 2000*. KSH Népeségtudományi Intézet. Budapest, 2000. 139-143.
23. MOL F 46, 8791/1830.
24. MOL F 266, 1307/1861.
25. Arnold Huttman: Siebenbürgische Apotheken und Apotheker. In: uó. i. m. 379.
26. Székely Ádám: *Maros-Vásárhely multjából*. In: A Székely Mívelődési és Közgazdasági Egyesület harmadik Évkönyve 1878-ra. Budapest, 1879. 68.
27. MOL F 46, 1532/1805.
28. Uo. 12820/1830.
29. Uo.
30. Uo. 806/1830.
31. Uo. 6558/1847.
32. Uo. 6358/1847. A felek a Guberniumhoz fellebbeztek. A szék a Gubernium 8188/1835. határozata betartását kérte, amely a szék orvosai hatáskörébe utalta a szék területén a gyógyszerárak felügyeletét. Lásd uo. 12696/ 1847.
33. MOL F 266, 8184, 10397/1861.
34. Uo. 3570/1861.
35. Uo. 6762/1861.
36. Uo. 12290/1861.
37. Uo. 11684/1861.
38. Uo.
39. Uo. 12749/1861.
40. Uo. 13587/1861.
41. Uo. 12105/1861.
42. Uo. 9543/1861; Zarándi Knöpfler Vilmos: *A marosvásárhelyi országos kórház alapításának és fejlődésének rövid vázlat*. Maros-Vásárhelyt, 1882. 4-7.
43. Zarándi Knöpfler Vilmos: i. m. 8-10.
44. MOL F 266, 9543/1861.
45. Zarándi Knöpfler Vilmos: i. m. 9-10.
46. Uo. 10-17.
47. MOL, F 551.
48. *Landes-Regierungs-Blatt für das Großfürstentum Siebenbürgen*. Jg. 1854, II. Abtheilung, IV. Stück, 26. Juli 1854. 20.
49. Vitos Mózes: i. m. 949-953.
50. Bogáts Dénes: i. m. 290.
51. Antal Mihály: Egészségügy. In: Potsa József (szerk.): *Háromszék vármegye emlékkönyve*. Sepsiszentgyörgy, 1899. 380.
52. Kozma Ferenc: i. m. 114-118.
53. Antal Mihály: i. m. 380.
54. Vitos Mózes: i. m. 954-957.
55. Ez 26,8 volt az erdélyi átlag 31,5-tel szemben. Barabás Endre: *Maros-Torda vármegye és Maros-Vásárhely... 22*.
56. Gaál Kornélia: *Marosvásárhely a 19. század végén... 237*. Összehasonlításként Magyarországon 1912-ben 10 állami kórház, 4 állami gyógyintézet, 87 köz- és 52 ún. nyilvános kórház működött. Gyáni Gábor: *A szociálpolitika múltja Magyarországon*. Budapest, 1994. (História Könyvtár. Előadások a történettudomány műhelyéből, 4.) 18.
57. Málk Loránd: *Sepsiszentgyörgy rendezett tanácsu város 1912 évi közigazgatási állapota*. Sepsiszentgyörgy, 1913. 36.
58. SzO. III. 177-178.
59. Orbán Balázs: i. m. IV. 147-149.
60. MOL F 46, 10150/1847.
61. Orbán Balázs: i. m. I. 52.
62. MOL F 551.
63. Lásd Gyáni Gábor: i. m.; Cser Erika: A pesti kényszerítő dologház történetéből. In: Bódy Zsombor – Mátay Mónika – Tóth Árpád (szerk.): *A mesterség iskolája. Tanulmányok Bácskai Vera 70. születésnapjára*. Budapest, 2000. 350-355.
64. MOL F 46, 12089/1830.
65. Uo. 4298/1805.
66. Uo. 5370/1830.
67. Uo. 5623/1847.
68. Gyáni Gábor: i. m. 18-19.
69. Kozma Ferenc: i. m. 451.
70. Czoch Gábor: A reformkori közigazgatás az éhínséggel szemben (1845-47). In: Bódy Zsombor – Mátay Mónika – Tóth Árpád (szerk.): i. m. 385-386.
71. Málk József: i. m. 374-375; Vitos Mózes: i. m. 1000-1001.
72. MOL F 266, 9694/1861. Ugyanakkor egy kormányrendelet felszámolta a több városban (pl. Marosvásárhelyen, Sepsiszentgyörgyön) megalakult honvédségélyző egyleteket. Uo. 10617, 11950/1861.

73. Málík József: Közművelődés. In: *Háromszék vármegye emlékkönyve*. 364.
 74. Uo. 363. Bár előirták községi szegényalap létesítését – amelynek fő bevételi forrása a 3%-os póttadó lett volna – 1908-ban ilyen csak 136 településen létezett. Gyáni Gábor: i. m. 19.
 75. Kozma Ferencz: i. m. 454.
 76. Orbán János: i. m. 273-287.
 77. Kozma Ferencz: i. m. 450.
 78. Erdélyi Károly: A háromszékmegyei „Erzsébet” árvaleány-nevelő-intézet története. In: *A háromszékmegyei „Erzsébet” árvaleány-nevelő intézet első évkönyve 1872-től 1887-ig*. Budapest, 1887. 7-21.
 79. Nagy Károly: Tanügyi és tanügyi statisztika. In: uo. 49-56.
 80. Málík József: i. m. 356-360.
 81. Borosnyai Pál: *Évi jelentése... Marosvásárhely sz. kir. város köztörvényhatósága 1873-dik évi működéséről...* Marosvásárhelyt, 1874. 9.
 82. MOL K 150, 1873-V-12. 278. cs.
 83. Gyáni Gábor: i. m. 11.
 84. Fuchs Simon: i. m. 32-34.
 85. Vitos Mózes: i. m. 715-717.
 86. MOL K 150, 1868-V-11, 61. cs.
 87. Kozma Ferencz: i. m. 379-380. 1876-ban a biztosítások értéke 2.225.800 koronára rúgott.
 88. Evlia Cselebi: *Török világutazó magyarországi utazásai 1660–1664*. Budapest, 1985. 141, 148, 154.
 89. Szentiváni Mihály: *Gyaloglat Erdélyben*. Budapest, 1986. 199. A leírás 1837-ben készült.
 90. Uo. 140.
 91. Uo. 110.
 92. Sándor István, jánosfalvi: *Székelyhoni utazás a két Homorod mellett*. I. Jancsó Elemér (szerk.): Erdélyi ritkaságok. Kolozsvár, 1942. 18, 22-23. A leírás 1838-ban készült.
 93. Hunfalvy János, Rohbock Lajos: *Magyarország és Erdély eredeti képekben*. II. Darmstadt, 1864. A leírás 1856-ból származik.
 94. Uo. 112.
 95. Uo. 126-127.
 96. Maros-Vásárhely szabad királyi város rövid ismertetése. 105.
 97. John Paget: *Magyarország és Erdély*. Budapest, 1987. 211-213. Az eredeti mű előszava 1839-re van keltezve.
 98. Uo. 218-219.
 99. Uo. 223.
 100. Ürögdi Nagy Ferenc: i. m. 78-79.
 101. MOL F 46, 8766/1830.
 102. MOL F 234. XVIII. szekrény, 1082. sz.
 103. Spielmann József: i. m. 276.
 104. Uo. 276-277.
 105. MOL F 278.
 106. ML F 9, 117. lt. 1. sz.
 107. Uo.
 108. Uo. 2. sz.
 109. Uo.
 110. Uo.
 111. Uo. 3. sz.
 112. MOL F 46, 6993/1805.
 113. ML F 9, 117. lt. 5. sz.
 114. Uo. 6. sz.
 115. Uo. 5. sz.
 116. Uo. 6. sz.
 117. MOL. F. 46, 3727/1830.
 118. Uo. 9834/1830.
 119. Uo. 1563/1830. A Gubernium szerint a három láb szélességű szabad sávnak a patak partján nincs értelme, mivel szekérrel úgy sem lehet közlekedni rajta, tűzvész esetén pedig a patak vize amúgy sem elégséges.
 120. Uo. 9844/1847.
 121. ML F 9, 117. lt. 5. sz.
 122. MOL F 46, 9834/1830.
 123. ML F 9, 117. lt. 5. sz.
 124. MOL F 46, 2364/1830.
 125. Gödri Ferenc: Seps-Szentgyörgy város története. 89.
 126. MOL F 46, 10175/1804.
 127. Uo. 7627/1790.
 128. Uo. 8805/1830.
 129. Uo. 9538/1830.
 130. Uo. 3755/1830.
 131. Uo. 1532/1805.
 132. Uo. 9129, 11406/1847.
 133. Uo. 5018, 14358/1847.
 134. Tivai Nagy Imre: i. m. 25.
 135. Trócsányi Zsolt: *Erdélyi kormányhatósági levéltárak*. Budapest, 1973. 363-364.
 136. A marosvásárhelyi tanács kérdésére is ezt válaszolták az 1829/9781. sz. guberniumi rendeletre hivatkozva. MOL F 46, 3239/1830.
 137. Uo. 1648/1847.
 138. Uo. 8891/1830.
 139. Uo. 8638/1830.
 140. Uo. 8896/1830.

141. Uo. 8641/1830.
 142. Uo. 8891/1830.
 143. Uo. 6770/1847.
 144. Uo. 8740, 9017/1830.
 145. ML F 9, 117. lt. 1 sz.
 146. MOL F 46, 8639/1830.
 147. Uo. 4421, 2758/1847.
 148. MOL F 266, 3539, 3733, 4313, 4982/1861.
 149. MOL K 150, 1876-V-12. 547. cs.
 150. ML F 9, 117. lt. 5. sz.
 151. MOL F 266, 13387/1868.
 152. MOL F 46, 4066, 3763/1805.
 153. Dobay János: Kézdi-Vásárhely város története. In: *Háromszék vármegye emlékkönyve*. 111.
 154. ML F 9, 117. lt. 1. sz.
 155. Uo. 2. sz.
 156. MOL F 46, 1532/1805.
 157. ML F 9, 117. lt. 4 sz.
 158. MOL F 46, 1532/1805.
 159. Gödri Ferenc: *Sepsi-Szentgyörgy város története*. 85-86.
 160. Binder Pál – Cserey Zoltán: Sepsiszentgyörgy. I. In: *Háromszék*. 1991. okt. 6.
 161. MOL K 150, 1877-V-12, 625. cs.
 162. Csinádi Lajos: *A sepsi-szentgyörgyi önk. tüzoltó-egylet huszonöt éve. 1876-1901*. Sepsiszentgyörgy, 1901. 6-26.
 163. Thirring Gusztáv: i. m. 454.
 164. Idézi Roth András Lajos: *Századfordulós hangulat egy erdélyi kisvárosban és meglepő aktualitásai*. Előadás a „Mezőváros és vidéke” című konferencián. Kézdivásárhely, 2002. június 8. Kézirat. Ezúttal mondok köszönetet a szerzőnek a kézirat rendelkezésemre bocsájtásáért.
 165. Lásd Gödri Ferenc polgármester jelentéseit.
 166. Idézi Cserey Zoltán – József Álmos: *Sepsiszentgyörgy képes története*. 94.
 167. MOL F 46, 8161/1805.
 168. Uo. 5192/1830.
 169. Uo. 6270, 12113/1830.
 170. Orbán Balázs: i. m. IV. 152.
 171. MOL F 46, 14718/1847.
 172. Roth András Lajos: i. m.
 173. Cserey Zoltán – József Álmos: i. m. 204-205.
 174. Ifj. Gödri Ferenc polgármester: *Jelentése Sepsi-Szent-Görgy rendezett tanácsú város 1899. évi közigazgatási állapotáról*. Sepsiszentgyörgy, 1900.
 175. MOL K 150, 1878-V- 12, 704. cs.
 176. MOL F 266, 2207/1861.
 177. MOL K 150, 1878-V- 12, 704. cs.
 178. Orbán Balázs: i. m. IV. 151-152.
 179. Uo. 151.
 180. Uo. 149.
 181. Uo. 150.
 182. Uo. 152.
 183. Uo. I. 52.
 184. Uo. 55.
 185. Uo. III. 103-104.
 186. Uo. 104.
 187. Uo. 39-40.
 188. Uo. II. 23.
 189. Tivai Nagy Imre: i. m. 63.
 190. Orbán Balázs: i. m. II. 105.
 191. Uo. I. 23.
 192. Uo. IV. 68-70.
 193. Uo. I. 72.
 194. Uo. III. 31.
 195. Uo. V. 98-100.
 196. Uo. 102.
 197. ML F 9, 117. lt. 2. sz.
 198. Uo.
 199. MOL F 46, 11406/1847.
 200. MOL F 266, 1199/1861.
 201. Uo. 13816/1868.
 202. MOL K 150, 1876-V-12, 547. cs.
 203. Orbán János: i. m. 55.
 204. Idézi Cserey Zoltán – József Álmos: *Sepsiszentgyörgy képes története*. 91.
 205. MOL K 150, 1873-V-12, 279. cs.
 206. Borosnyai Pál: *Évi jelentése...* 7-8.
 207. Idézi Keresztes Gyula: *Vásárhelyen vásár tartatik*. 22.
 208. *Udvarhely*. 1872. 73. sz.
 209. Az *Udvarhelyi Híradót* 1899. évi évfolyamát idézi Roth András Lajos: i. m.
 210. Uo.
 211. Uo.
 212. MOL K 150, 1875-V-12, 448. cs.
 213. Ifj. Gödri Ferenc polgármester: *Jelentése Sepsi-Szent-Görgy rendezett tanácsú város 1901. évi közigazgatási állapotáról*. Sepsiszentgyörgy, 1902. 50.
 214. Binder Pál – Cserey Zoltán: Sepsiszentgyörgy. I. In: *Háromszék*. 1991. okt. 6.

215. Ifj. Gödri Ferenc polgármester: *Jelentése Sepsiszent-Görgy rendezett tanácsú város 1897. évi közigazgatási állapotáról*. Sepsiszentgyörgy, 1898. 40-41.
216. Uo. 53.
217. Málík Loránd: i. m. 52.
218. Tivai Nagy Imre: i. m. 43.
219. 1908-ban Marosvásárhelyen az aszfaltozott utcák száma 12 volt (több mint 34 ezer m²), a járdáké 84 (41,5 ezer m²), Kézdivásárhelyen 19 utca (23 ezer m²) és 20 járda volt aszfaltozott (9,7 ezer m²); Sepsiszentgyörgyön 61 makadámos utca (36,9 ezer m²) és 61 járda volt (12,2 ezer m²); Székelyudvarhelyen 35 utca (91,6 ezer m²) és 15 járda volt burkolva (11,6 ezer m²), Csíkszeredában mindössze 7 járda (8,9 ezer m²). A nyilvános parkok száma ugyanekkor: Marosvásárhelyen kettő 14,4 hektáron, Gyergyószentmiklóson kettő 0,3 hektáron, Kézdivásárhelyen kettő (2,3 ha), Sepsiszentgyörgyön négy (4,2 ha) és Székelyudvarhelyen egy (2,9 ha). Thirring Gusztáv: i. m. 428.
220. Orbán János: i. m. 55.
221. MOL K 150, 1876-V-12, 547. cs.
222. Koszta Nagy István: *Csíkszereda – Miercurea Ciuc – Szeklerburg*. Csíkszereda, 1995. 15.
223. Orbán Balázs: i. m. III. 40.
224. MOL K 150, 1873-V-12, 278. cs.
225. Uo. 363. cs.
226. Koszta Nagy István: i. m. 15-16.
227. Thirring Gusztáv: i. m. 116.
228. Ifj. Gödri Ferenc polgármester: *Jelentése Sepsiszent-Görgy rendezett tanácsú város 1897. évi közigazgatási állapotáról*. 41.
229. MOL K 150, 1874-V-12, 363. cs.
230. Thirring Gusztáv: i. m. 353-354.
231. Keresztes Gyula: A XIX-XX. századforduló középületei Marosvásárhelyen. In: *A Maros megyei magyarság történetéből*. 240-250.
232. Sajnos Bernádyról a mai napig nem született monográfia, a tevékenységére vonatkozó levéltári források még feltáratlanok.
233. Orbán István: i. m. 71-90.
234. Kelemen Lajos: *Születtem Marosvásárhelyt*. Kolozsvár, 1993. 28-37, 123.
235. Thirring Gusztáv: i. m. 103. Az aszfaltozott járdák területe 138.451 m² volt.
236. Fişuş Dan: Dr. Bernády György – primar al oraşului. In: Nagy Miklós Kund (szerk.): *Bernády György emlékezete*. Marosvásárhely, 1999. 15.
237. Szentgyörgyi Dénes: *Maros-Vásárhelyi lexikon*. Maros-Vásárhely, (1912). 13.
238. Fişuş Dan: i. m. 16.
239. Keresztes Gyula: A XIX-XX. századforduló...; Gaál Kornélia: i. m. 235.
240. Keresztes Gyula: A XIX-XX. századforduló... 240-250.
241. Gellér Katalin: Marosvásárhely Kultúrpalotája. In: Nagy Miklós Kund (szerk.): i. m. 38-49.
242. Uo. 40.
243. Idézi uo. 39.
244. Uo. 48-49.
245. Bárczy tevékenységére lásd Gyáni Gábor: Budapest története 1873–1945. In: Bácskai Vera – Gyáni Gábor – Kubinyi András: *Budapest története 1945-ig*. Budapest, 2000. 185-207. A Kadával való összehasonlításra lásd Keserű Katalin: Hagyomány és sajátosság Marosvásárhely század eleji építészetében. In: Nagy Miklós Kund (szerk.): i. m. 27-37.
246. Lásd Gellér Katalin: i. m. 39.
247. Gaál Kornélia: i. m. 236.
248. Dányi Dezső – Dávid Zoltán: *Az első magyarországi népszámlálás (1784–1787)*. Budapest, 1960.
249. *Bevölkerung und Viehstand von Siebenbürgen. Nach der Zählung vom 31. October 1857*. Sepsiszentgyörgyön 1,39, Marosvásárhelyen 1,33, Székelyudvarhelyen 1,32, de Csíkszeredában és Kézdivásárhelyen, akár csak a falusias mezővárosokban 1.
250. Thirring Gusztáv: i. m. 406.
251. *A Magyar Korona Országában az 1870. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei a hasznos házi állatok kimutatásával együtt*.
252. Thirring Gusztáv: i. m. 34.
253. Koszta Nagy István: i. m. 15.
254. *A magyar szent korona országainak 1910. évi népszámlálása*. I. Csíkszeredában átlag 8,15 személy lakott egy házban, Marosvásárhelyen 7,89, Székelyudvarhelyen 6,75, Gyergyószentmiklóson 6,65, Sepsiszentgyörgyön és Kézdivásárhelyen 5,80. A többi helységben ez a mutató az erdélyi átlag körül mozog vagy éppen az alatt marad.
255. Uo. Marosvásárhelyen a házak 64,6%-a épült téglából vagy kőből, de csak 33,2%-uk volt cseréppel fődve, 65,5%-uk továbbra is zsindeyes volt. A kő- vagy téglaházak aránya a következőképpen alakult: Csíkszereda 35,5%, Székelyudvarhely 30,8%, Kézdivásárhely 26,8%, Sepsiszentgyörgy 22,7%, Gyergyószentmiklós 16,3%; a többi helységben pedig 20% alatt maradt (de Nyárádszeredán pl. 6,1% volt). A cseréptetős házak aránya: Székelykeresztúr 67,9%, Csíkszereda 64,3%, Székelyudvarhely 41,1%, Sepsiszentgyörgy 40,6%, Kézdivásárhely 29,7%.
256. Egyed Ákos: Erdély civilizációja a dualizmus idején. 59-60.
257. Uő: Iparosodás és városfejlődés a XIX. század második felében és a XX. század elején. A városi civilizáció elterjedése Erdélyben. In: uő: *Falu, város, civilizáció*. 294.
258. Gaál Kornélia: i. m. 228-229.

259. Uo. 231-232.
260. Ifj. Gödri Ferenc polgármester: *Jelentése Sepsiszent-György rendezett tanácsú város 1899. évi közigazgatási állapotáról.* 61.
261. Málik Loránd: *Sepsiszentgyörgy rendezett tanácsú város 1912 évi közigazgatási állapota.* 7-9.
262. Ifj. Gödri Ferenc polgármester: *Jelentése Sepsiszent-György rendezett tanácsú város 1900. évi közigazgatási állapotáról.* Sepsiszentgyörgy, 1901. 51.
263. József Álmos: A villanyvilágítás kezdete. In: *Háromszék.* 1995. jan. 25.
264. Koszta Nagy István: i. m. 16; Thirring Gusztáv: i. m. 116.
265. Thirring Gusztáv: i. m. 353-354.
266. Orbán János: i. m. 55.
267. Thirring Gusztáv: i. m. 431. Marosvásárhelyen az elektromos hálózat hossza 39 km volt, 74 utca volt villannyal világítva, erre összesen 576 körtét használtak; Sepsiszentgyörgy a hálózat hossza 15 km volt, és 268 körte világított meg 33 utcát, Gyergyószentmiklóson a hálózat 8 km hosszú, és közterületen 107 körte volt, Székelyudvarhelyen a hálózat több mint 4 km hosszú volt, és 268 körte világított meg 28 utcát.
268. Wolfgang R. Krabbe: *Die deutsche Stadt im 19. und 20. Jahrhundert.* Göttingen, 1989. 121.
269. Wolfgang R. Krabbe: Die Entfaltung der kommunalen Leistungsverwaltung in deutschen Städte des späten 19. Jahrhunderts. In: Hans Jürgen Teuteberg (Hrsg.): *Urbanisierung im 19. und 20. Jahrhundert. Historische und geographische Aspekte.* Köln-Wien, 1983. 376-388.
270. Horst Matzerath: *Urbanisierung in Preußen 1815-1914.* Stuttgart-Berlin-Köln-Mainz, 1985. (Schriften des Deutschen Instituts für Urbanistik, Bd. 72.) 336-340.
271. Thirring Gusztáv: i. m. 428-432.
272. MOL K 150, 1875-V-12, 448. cs.
273. *Udvarhelyi Híradó.* 1898. 18, 28. sz.
274. Thirring Gusztáv: i. m. 353-354.
275. Uo.
276. Uo. 621. A többi város beruházásai koronában (zárójelben a saját jövedelemből készült beruházások): Csíkszereda 43.439 (-), Gyergyószentmiklós 160.000 (696.000), Kézdivásárhely 570.420 (382.476), Székelyudvarhely 614.400 (-).